

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΠΑΝΑΓΟΥ

## ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ

(ΤΕΛΗ 18ου - ΑΡΧΕΣ 19ου ΑΙΩΝΑ)

Μετά την οθωμανική κατάκτηση, το 1449, η Άρτα έγινε η έδρα βιλαετιού και καζά που από τα τέλη του 15ου αιώνα υπαγόταν στο σαντζάκι των Ιωαννίνων<sup>1</sup>. Με την αποσύνθεση όμως της διοικητικής ιεραρχίας και τις αλλαγές που σημειώθηκαν στο τιμαριωτικό σύστημα το 17ο αιώνα, ο καζάς της Άρτας ανεξαρτοποιήθηκε από την επιρροή του σαντζάκμπεη των Ιωαννίνων και ο βοεβόδας του διοριζόταν από τον ενοικιαστή του σχετικού μουκατά, ο οποίος ήταν υπόλογος για τη διαχείρισή του στο σουλτανικό ταμείο<sup>2</sup>.

1. Μ. Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Διδ. Διατριβή, Αθήνα 1993, σ. 154.

2. *Ό.π.*, σ. 117-118. Στην περίοδο της παρακμής της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η οποία αρχίζει από το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, εισάγεται ο θεσμός του μουκατά, η εκμίσθωση δηλαδή των προσόδων των χασιών και των τιμαριών σε πρόσωπα που δεν ανήκαν στην τιμαριωτική ιεραρχία και δεν είχαν την υποχρέωση να προσφέρουν ως αντάλλαγμα στρατιωτικές υπηρεσίες. Αντί αυτών οι εκμισθωτές των προσόδων έπρεπε να καταβάλουν ένα προκαθορισμένο ποσό στο κρατικό ταμείο ή στον κάτοχο του χασιού. Η περιοχή που δινόταν ως μουκατάς γινόταν στην ουσία ανεξάρτητη από την προϊστάμενη διοικητική αρχή και ο μισθωτής ή ο εκπρόσωπός του αναλάμβανε και το ρόλο του πολιτικού και αστυνομικού της διοικητή. Όταν η δικαιοδοσία του αξιωματούχου αυτού εκτεινόταν στην περιφέρεια ενός καζά, όπως του καζά της Άρτας, ονομαζόταν βοεβόδας και ο καζάς βοεβοδαλίκι (σ.105). Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το καθεστώς γαιοκτησίας στην Ήπειρο, την τοπική τιμαριωτική αριστοκρατία, τις αλλαγές που σημειώθηκαν από τα τέλη του 16ου αιώνα και την παρακμή του φορολογικού και στρατιωτικού μηχανισμού, στον οποίο βασιζόταν το τιμαριωτικό σύστημα, βλ. σ. 53-58. Γενικά για τις αλλαγές στο οθωμανικό φεουδαλικό σύστημα βλ. Β. Cvetkova, "Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος από τα τέλη του ΙΣΤ΄ ως τα μέσα του ΙΗ΄ αιώνα", *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, ιε΄-ιθ΄ αι.*, Αθήνα 1979, σ. 87-112.



Σε βενετική πηγή το βοεβοδαλίκι της Άρτας μνημονεύεται ως χας του καπουδάν πασά και της βαλιδέ σουλτάνας, οι οποίοι μοιράζονταν τα έσοδα<sup>3</sup>, ενώ από τον Durgé, προξενικό πράκτορα των Γάλλων στην Άρτα την περίοδο 1795-1798, χαρακτηρίζεται ως χας μόνο του καπουδάν πασά<sup>4</sup>. Την ίδια άποψη με το Γάλλο πράκτορα διατυπώνει και ο γενικός πρόξενος των Ιωαννίνων F. Rouquerville<sup>5</sup>, ενώ ο Σπ. Αραβαντινός αναφέρει ότι την περιοχή “ενέμετο η βασιλομήτωρ (Βαλιντέ Σουλτάνα)”<sup>6</sup>.

Την περίοδο αυτή, εκτός από σημαντικό διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο, η Άρτα υπήρξε αξιόλογο εμπορικό κέντρο, το δεύτερο στην Ήπειρο μετά τα Γιάννενα<sup>7</sup>. Ήδη από το 15ο αιώνα ήταν το επίκεντρο εμπορικών ανταγωνισμών μεταξύ Ιταλών και Ραγουζαίων εμπόρων<sup>8</sup>. Από το 17ο αιώνα, ενώ η διεξαγωγή του εμπορίου εξακολουθεί να βρι-

3. Βλ. Κ. Μέριτζιου, “Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία περί Αλή Πασά Τεπελενλή”, *Ηπειρωτική Εστία* 3(1954), τχ. 24, σ. 347. Πρβλ. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, εν Αθήναις 1856, τ. Β', σ. 176-177.

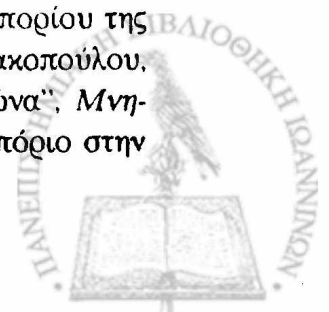
4. Ελ. Γιαννακοπούλου, “Όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην Ήπειρο στα τέλη του 18ου αιώνα: Ένα γαλλικό υπόμνημα”, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 28(1986-87), σ. 64.

5. Βλ. Δ. Ανωγιάτης-Pelé, *Έξι γαλλικά υπομνήματα για τα Επτάνησα και τον απέναντι Ηπειρωτικό χώρο (1798-1809)*, *Six rapports français concernant les Iles Ioniennes et le continent voisin (1798-1809)*, Ιόνιο Παν/μιο, Κέρκυρα 1993, σ. 189 και 232. Πρβλ. [J. Bessier], *Mémoire sur la vie et la puissance d'Ali-Pacha, Visir de Janina*, Παρίσι 1820, σ. 40.

6. Σπ. Αραβαντινού, *Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή, συγγραφείσα επί τη βάσει ανεκδότου έργου του Π. Αραβαντινού*, εν Αθήναις 1895 (ανατ. 1979), σ. 89. Βλ. και Ν. Πατσέλη, “Το τιμαριωτικόν σύστημα εις Ήπειρον επί Τουρκοκρατίας”, *Ηπειρωτική Εστία* 6(1967), σ. 174.

7. Π. Αραβαντινός, *ό.π.*, σ. 21. Πρβλ. και Σ. Ξενοπούλου του Βυζαντίου, *Δοκίμιον ιστορικόν περί Άρτης και Πρεβέζης*, εν Αθήναις 1884 (εκδ. “Σκουφάς”, Άρτα 1986), σ. 6.-Δ. Φιλιππίδης-Γ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία νεωτερική*, Αθήνα 1988, σ. 196.

8. Η εμπορική παρουσία της Άρτας άρχισε να γίνεται αισθητή από το 13ο αιώνα, όταν η περιοχή της εντάχθηκε στην ευρύτερη οικονομική ζώνη που αποτελούσε ζωτικό χώρο για τα βενετικά συμφέροντα. Κατέχοντας νευραλγική θέση στο χώρο αυτό, στη διασταύρωση αρτηριών που οδηγούν προς τα Βαλκάνια, την Ιταλία και την Αδριατική, έπαιξε το ρόλο κομβικού κέντρου και χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη του εμπορίου της δυτικής Ελλάδας και της Θεσσαλίας προς τη Δύση (βλ. σχετικά Ελ. Γιαννακοπούλου, “Η Άρτα επίκεντρο του ανταγωνισμού των ξένων κατά τον 15ο και 16ο αιώνα”, *Μνημοσύνη*, τ. ΙΒ' (1991-1993), σ. 309-310 και 312-313.-Ελευθ. Βέτσιου, “Το εμπόριο στην



σκεται στα χέρια των ξένων (Βενετών, Ραγουζαίων κ.ά.), αρχίζει να διευρύνεται και η συμμετοχή των ντόπιων Ελλήνων εμπόρων<sup>9</sup>.

Οι εμπορικοί ανταγωνισμοί στην περιοχή θα γίνουν εντονότεροι το 18ο αιώνα, όταν η διεθνής πολιτική συγκυρία θα φέρει το γαλλικό εμπόριο μέσα στην παραδοσιακή ζώνη επιρροής της Βενετίας, δηλαδή στο Ιόνιο και την Αδριατική.

Αν και το γαλλικό εμπόριο σημείωσε μεγάλη ανάπτυξη στη διάρκεια του 18ου αιώνα<sup>10</sup>, οι ανταγωνισμοί και μια σειρά από άλλους λόγους, οι οποίοι έχουν σχέση με την ευρωπαϊκή πολιτική συγκυρία και τη δασμολογική πολιτική των Τούρκων διοικητών και των Γάλλων προξένων στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, κατάφεραν σοβαρό πλήγμα στο γαλλικό εμπόριο της Άρτας. Την παρακμή του, στα τέλη του 18ου αιώνα, σφράγισαν η Γαλλική επανάσταση και οι Ναπολεόντειοι πόλεμοι<sup>11</sup>.

### 1. Το βοεβοδαλίκι της Άρτας κάτω από τη διοίκηση του Αλή πασά

Το βοεβοδαλίκι της Άρτας προσαρτήθηκε στο πασαλίκι των Ιωαννίνων το 1796, όταν ο Αλή πασάς απέσπασε από την Πύλη το δικαίωμα

περιοχή της Άρτας στους υστερο-μεσαιωνικούς χρόνους”, Σκουφάς, τ. Ι’ (1995), τχ. 85, σ. 31-37. Στον ίδιο, “Το εμπόριο στην περιοχή της Άρτας από την κατάληψη της πόλης (1449) μέχρι τα τέλη του 17ου αιώνα”, Σκουφάς, τ. Ι’ (1996-1997), τχ. 86-87, σ. 154. Πρβλ. και Κ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του βόρειου Ελληνισμού, Ήπειρος*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 131.

9. Βλ. Βέτσιου, “Το εμπόριο στην περιοχή της Άρτας από την κατάληψη της πόλης (1449) μέχρι τα τέλη του 17ου αιώνα”, *ό.π.*, σ. 154. Γενικά στον ελληνικό χώρο οι Έλληνες έμποροι παίρνουν στα χέρια τους το εξαγωγικό εμπόριο στο β’ μισό του 18ου αιώνα. Είναι η περίοδος που αποδεσμεύονται από την προστασία των ξένων προξενείων, γιατί η ίδια η Πύλη τους εξομοιώνει με τους ξένους εμπόρους (βλ. Σπ. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη’ και ιθ’ αι.*, Αθήνα 1988 (β’ έκδοση), σ. 38).

10. Γ. Σιορόκας, *Το γαλλικό προξενείο της Άρτας (1702-1789)*, Διδ. Διατριβή, Ιωάννινα 1981, σ. 293-344. Ο Ν. Σβορώνος υποστηρίζει ότι στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα το προξενείο της Άρτας αφαιρέσε σημαντικό μέρος του γαλλικού εμπορίου της Θεσσαλονίκης (Ν. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1996, σ. 311).

11. Σιορόκας, *ό.π.*, σ. 177-203 και 231-251. Βλ. και επιστολή του Γάλλου υποπροξένου στην Άρτα Hugues Rouqueville προς τον Υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας Duc de Richelieu, με ημερομηνία 8-4-1816, Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Correspondance Commerciale et Consulaire (στο εξής AMAE-CCC), Arta 4(1814-1836), f. 54r.



είσπραξης των βασιλικών προσόδων με τίτλο μισθώσεως που διατήρησε μέχρι την πτώση του το 1822<sup>12</sup>.

Για τον πασά των Ιωαννίνων η κατάληψη του βοεβοδαλικού της Άρτας είχε διπλή σημασία, γιατί έδινε τη δυνατότητα να αυξήσει τις παραγωγικές πηγές του πασαλικιού του και το πλεονέκτημα να ελέγχει τον Αμβρακικό κόλπο<sup>13</sup>. Σε σύντομο χρονικό διάστημα ο Αλή πασάς έγινε κύριος και των νησιών του Αμβρακικού<sup>14</sup>, ενώ διαδοχικά κατέλαβε διάφορα λιμάνια, ορισμένα από τα οποία ήταν μέτριας σημασίας<sup>15</sup>. Όπως επισημαίνει ο Α. Beauchamp, ο Αλή πασάς ήθελε να μετατρέψει τον Αμβρακικό σε κέντρο της εξουσίας του<sup>16</sup>. Οι Βενετοί, οι οποίοι είχαν τον έλεγχο του εμπορίου στον κόλπο, την εποχή αυτή ήταν ανήμποροι να ματαιώσουν τα σχέδιά του<sup>17</sup>.

Εξάλλου, για να καταστήσει αισθητή την παρουσία του στην περιοχή και να διασφαλίσει τη φύλαξη των παραλίων μερών του Αμβρακικού, ο Αλή πασάς εγκατέστησε στο επίγειο της Σαλαώρας το ναύσταθμο του μικρού του στόλου στρατολογώντας χριστιανούς ναυτικούς, κυρίως Γαλαξιδιώτες<sup>18</sup>. Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι κατά την πρώτη του

12. Βλ. Π. Αραβαντινός, *ό.π.*, τ. Α', σ. 286. Στον ίδιο, *Περιγραφή της Ηπείρου, Μέρος Β'*, εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1984, σ. 190.-Σπ. Αραβαντινού, *ό.π.*, σ. 89-90.-Γκρ. Αρς, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα*, Αθήνα 1994, σ. 204.

13. Η. Holland, *Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, μετάφρ. Χρ. Ιωαννίδη, Αθήνα 1989, σ. 138. Βλ. και Α. de Beauchamp, *Vie d'Ali Pacha, visir de Janina*, Παρίσι 1822, σ. 80.

14. W. M. Leake, *Travels in northern Greece*, Λονδίνο 1835 (ανατ.: Άμστερνταμ 1967), τ. 1, σ. 200.-Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία, ό.π.*, τ. Α', σ. 286. Στον ίδιο, *Περιγραφή της Ηπείρου, ό.π.*, σ. 190. Πρβλ. Αρς, *ό.π.*, σ. 204.

15. Ανωγιάτης-Pelé, *ό.π.*, σ. 232.

16. Beauchamp, *ό.π.*, σ. 159.

17. Ανωγιάτης-Pelé, *ό.π.*, σ. 64-65. Βλ. και G. de Vaudoncourt, *Memoirs on the Ionian Islands*, Λονδίνο 1816, σ. 81. Ο Αλή πασάς άρχισε να απειλεί τα βενετικά συμφέροντα από τις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας, κυρίως όμως από το 1789, όταν αγόρασε τις εκτάσεις του Λούρου. Η ιδιοκτησία του εκτεινόταν μέχρι το Μαργαρίτι, τη θάλασσα και την Πρέβεζα (Μέρτζιου, *ό.π.*, τχ. 21, σ. 14 και τχ. 22, σ. 120.-Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, εκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1971, τχ. 2, σ. 47). Σύνορο του Αλή πασά με τον Χασάν αγά του Μαργαριτίου ήταν το χωριό Ρηνιάσα (Ριζά) (Leake, *ό.π.*, τ. 4, σ. 49).

18. Σπ. Αραβαντινού, *ό.π.*, σ. 90.





επίσκεψη στην Άρτα, το 1805, ο Leake είδε ανάμεσα στο Γαΐδορονήσι και το ακρωτήριο Σκαφιδάκι τρία-τέσσερα μικρά πολεμικά πλοία με δύο κανόνια στην πλώρη και ένα νεότευκτο μπρίκι<sup>19</sup>.

Στην περίοδο του Αλή πασά τα γεωγραφικά όρια του βοεβοδαλικού της Άρτας εκτεινόταν από τις παρυφές του Μακρυνόρους (περιοχή Ακαρνανίας) μέχρι το λιμάνι της Ρηνιάσας (σημερινά Ριζά) και τα βυζαντινά ερείπια της Νικόπολης, μια έκταση πολύ μεγαλύτερη από το σημερινό νομό, αν λάβουμε υπόψη ότι περιελάμβανε και το μεγαλύτερο τμήμα της Πρέβεζας. Στα βόρεια σύνορά του υπήρχε ο καζάς των Ιωαννίνων, στα ανατολικά το σαντζάκι των Τρικάλων, νότια και νοτιοανατολικά ο Αμβρακικός κόλπος και η Ακαρνανία<sup>20</sup>.

Σύμφωνα με σχετική μαρτυρία του F. Rouqueville, διοικητικά ο καζάς της Άρτας διαιρούνταν σε τέσσερα “διαμερίσματα”: τα Τζουμέρκα, το Ραδοβίζι ή Θεοδούρια, το Χάζι ή Κάμπο και τους Ρωγούς<sup>21</sup>. Ο Leake αναφέρεται σε οκτώ υποδιαιρέσεις: τον Κάμπο ή Πεδιάδα, το Λούρο, τη Λάμαρη, τη Λάκκα, τον Καρβασαρά, τη Βρύση, το Ραδοβίζι και τα Τζουμέρκα ή Τζουμέρνικο<sup>22</sup>. Σε συνδυασμό με τις πολύτιμες πληροφορίες που προσφέρει η μεταγενέστερη πηγή του Σ. Βυζάντιου (Ξενόπουλου), διαπιστώνεται ότι οι βασικοί ναχιγιέδες<sup>23</sup> ήταν πέντε, καθένας από τους οποίους διέθετε ένα προεστό<sup>24</sup>. Τέσσερις από αυτούς κατά το μεγαλύτερο μέρος τους καταλάμβαναν το ορεινό και ημιορεινό τμήμα του καζά: στα νοτιοανατολικά το Ραδοβίζι, βορειοανατολικά τα Τζουμέρκα, δυτικά ο Καρβασαράς και στο δυτικότερο άκρο ο ναχιγιές Λούρου και Λάμαρης, ο οποίος αντιστοιχούσε στο παλιό βιλαέτι των Ρω-

19. Leake, *ό.π.*, τ. 1, σ. 200.

20. *Ό.π.*, σ. 178 και 206 και τ. 4, σ. 236.-J. C. Hobhouse, *A journey through Albania*, Φιλαδέλφεια 1817 (ανατ.: Νέα Υόρκη 1971), τ. 1, σ. 30 και 45.-F.-C.-H.-L. Rouqueville, *Ταξίδι στην Ελλάδα, Ήπειρος*, μετάφρ. Π. Κώτσου, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα 1994, σ. 245 και 267. Πρβλ. Ξενόπουλου, *ό.π.*, σ. 1.-Κοκολάκης, *ό.π.*, σ. 154-155.

21. Rouqueville, *ό.π.*, σ. 245 και 258, σημ 24.

22. Leake, *ό.π.*, τ. 4, σ. 228-229.

23. Η ονομασία ναχιγιές (nāhiye από την αραβική λέξη nāhiyā, που σημαίνει περιοχή) συναντάται στη διοικητική ορολογία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας από το 15ο αιώνα, για να δηλώσει τις υποδιαιρέσεις ενός βιλαετιού (επαρχίας). Πολύ αργότερα (το 17ο αιώνα) αρχίζει να χρησιμοποιείται ειδικά για τις υποδιαιρέσεις ενός καζά (βλ. *Encyclopédie de l' Islam*, Nouvelle édition, Παρίσι 1993, τ. VII, σ. 906. Για περισσότερες πληροφορίες Κοκολάκης, *ό.π.*, σ. 102-103).

24. Ξενόπουλου, *ό.π.*, σ. 207.-Κοκολάκης, *ό.π.*, σ. 155.



γών. Ο τελευταίος ναχιγιές περιελάμβανε τα τρία αρματολικά κόλια Λάμαρης, Λούρου και Λάκκας, τα οποία είχε υπόψη του ο Leake, όταν αναφερόταν στις υποδιαιρέσεις του καζά<sup>25</sup>.

Η Λάμαρη κάλυπτε το νοτιότερο και ευφορότερο τμήμα του καζά, το οποίο γεωγραφικά μπορούσε να χωριστεί σε δύο ζώνες: την πεδινή ζώνη με τα χωριά Κανάλι, Μύτικα, Μιχαλίτσι, Φλάμπουρα και την ορεινή γύρω από το βουνό του Ζαλόγγου, όπου βρίσκονται τα χωριά Καμαρίνα, Λούρος και Παλαιορόφορος (Ωρωπός). Από το άλλο μέρος, η Λάκκα καταλάμβανε την κοιλάδα του Λέλοβου (σημερινό Θεσπρωτικό), την περιφέρεια της Φιλιππιάδας και την ορεινή ζώνη μέχρι το Παλαιοχώρι στα βορειοδυτικά<sup>26</sup>.

Στο κέντρο του καζά υπήρχε ο ναχιγιές του Κάμπου, γνωστός και ως “Χάσι”, επειδή τα χωριά του υπάγονταν στο παλιό σουλτανικό χάσι της Άρτας. Ο ναχιγιές αυτός γεωγραφικά μπορούσε να διαιρεθεί σε τρεις ή τέσσερις μικρότερες υποδιαιρέσεις: στον Κάμπο, τη Βρύση και την Ποταμιά, ή: στην πόλη με το “Τοπ-αλί”<sup>27</sup>, στη Βρύση (ανατολικά από το Πέτα μέχρι το Κομπότι), στην Ποταμιά (δυτική όχθη του Αράχθου) και στη Μεσαριά, τον καθαυτό Κάμπο της Άρτας. Σε πλήρη ανάπτυξη η διάρθρωση αυτή απαντά μόνο με τη μορφή των τμημάτων της εκκλησιαστικής διαίρεσης<sup>28</sup>.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Rouqueville, ο καζάς της Άρτας περιελάμβανε 160 χωριά. Από αυτά 35 υπάγονταν στα Τζουμέρκα, 65 στο Ραδοβίξι, 35 στον Κάμπο και 25 στους Ρωγούς<sup>29</sup>. Ο Leake κάνει λόγο για 170 χωριά, από τα οποία ως σημαντικότερα θεωρεί: στον Κάμπο τους Κωστακιούς και το Νεοχώρι, στη Λάμαρη το Λιμπόχοβο, την Κατροσυκιά ή Σκιά, την Καμαρίνα, το Μιχαλίτσι και το Μύτικα. Στη

25. Βλ. σχετικά Κοκολάκης, *ό.π.*, σ. 154-155.

26. Βλ. Ξενόπουλου, *ό.π.*, σ. 60-66, 234-241 και 243-248 και το χάρτη του Σπ. Αραβαντινού, *ό.π.*, σ. 617.

27. Το “Τοπ-αλί” ήταν η περιοχή της κοινοτικής δικαιοδοσίας της πόλης (βλ. Κοκολάκης, *ό.π.*, σ. 249, σημ. 225 και σ. 275, σημ. 485, όπου η σχετική βιβλιογραφία).

28. Ξενόπουλου, *ό.π.*, σ. 13, 15-66, 316 και 378. Κοκολάκης, *ό.π.*, σ. 155-156.

29. Rouqueville, *ό.π.*, σ. 258. Σε επόμενο κεφάλαιο (σ. 271) ο ίδιος αναφέρει ότι τα χωριά των Τζουμέρκων ήταν 36 και του Ραδοβιζιού 40. Βλ. και Δ. Ανωγιάτης-Πελέ, “Σχέση μεταξύ του αγροτικού και του αστικού πληθυσμού στην Ήπειρο (1807)”, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας Ήπειρος: Κοινωνία-Οικονομία 15ος-20ος αι.* (Γιάννινα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985), Γιάννινα 1987, σ. 130-131.



Λάκκα το Λέλοβο (Θεσπρωτικό), τη Φιλιππιάδα, την Ποδογόρα (Ριζοβούνι) και τους Παπαδάτες, στον Καρβασαρά τη Στρεβίνα (Καμπή), τους “Κομετζάδες” (Αμμότοπο), τα Μουλιανά (Γοργόμυλο), την Κλεισούρα και το Ακόχι (;). Στη Βρούση το Πέτα, στο Ραδοβίζι το Κομπότι, τη Σκουληκαριά και το Βελετζικό και στα Τζουμέρκα τα Πράμαντα, τους Μελισσουργούς, τα Θεodώριανα (Θεοdώριανα), τη Λουψίστα (Αθαμάνιο) και το Βουργαρέλι.

Με βάση τη μαρτυρία του ίδιου περιηγητή που επισκέφθηκε τον καζά το φθινόπωρο του 1809, οι μικρές αυτές ομάδες χωριών ήταν πυκνοκατοικημένες, ενώ οι μεγαλύτερες ομάδες που σχημάτιζαν τα υπόλοιπα χωριά ήταν αραιοκατοικημένες. Συγκεκριμένα, τα χωριά που αναφέρθηκαν παραπάνω κατοικούνταν από δύο χιλιάδες περίπου οικογένειες, ενώ όλα τα υπόλοιπα μόνο από τρεις χιλιάδες οικογένειες. Με βάση τα δεδομένα αυτά, ο αγροτικός πληθυσμός του καζά της Άρτας υπολογίζεται από τον Leake σε τριάντα χιλιάδες περίπου. Στην πόλη αναφέρει ότι ζούσαν πέντε χιλιάδες Έλληνες, πεντακόσιοι Τούρκοι και άλλοι τόσοι Εβραίοι, σύνολο για τον καζά τριάντα έξι χιλιάδες<sup>30</sup>.

Τη βεβαιότητα του Leake για το συνολικό αριθμό των κατοίκων της πόλης και την αναλογία Τούρκων και Εβραίων αποδυναμώνει η αμφιβολία του Hobhouse, ο οποίος ταξίδεψε στην Άρτα την ίδια ακριβώς εποχή. Ο τελευταίος αναφέρει ότι η πόλη είχε περίπου χίλια σπίτια (όπως τον πληροφορήσαν οι Έλληνες) ή πέντε με έξι χιλιάδες κατοίκους, από τους οποίους το ένα τέταρτο περίπου ήταν μουσουλμάνοι, ενώ παραλείπει το εβραϊκό στοιχείο<sup>31</sup>.

Το 1812 ένας άλλος περιηγητής, ο Holland, παρατηρεί ότι ο πληθυσμός της Άρτας υπερέβαινε τις έξι χιλιάδες και ότι οι μουσουλμάνοι ήταν περίπου όσοι και οι χριστιανοί. Όπως ο Hobhouse, και αυτός δεν αναφέρεται στο εβραϊκό στοιχείο, αν και αμέσως μετά, στην περιγραφή της αγοράς, οι Εβραίοι μαζί με τους Έλληνες θεωρούνται ως οι κυριότεροι έμποροι<sup>32</sup>.

Με περισσότερες λεπτομέρειες καταγράφει τα πληθυσμιακά στοιχεία του καζά ο Rouquerville, ο οποίος επισημαίνει ότι την εποχή που ξέσπασε η πανώλη, το Μάιο του 1816, η πόλη είχε μόλις επτά χιλιάδες

30. Leake, *ό.π.*, σ. 228-230.

31. Hobhouse, *ό.π.*, σ. 47.

32. Holland, *ό.π.*, σ. 77-78.



Έλληνες, οχτακόσιους μουσουλμάνους και χίλιους περίπου Εβραίους, οι οποίοι κατάγονταν κυρίως από την Απουλία και την Καλαβρία της Ιταλίας. Στα τριάντα έξι χωριά των Τζουμέρκων ζούσαν δέκα χιλιάδες διακόσιοι “Βλάχοι και Έλληνες”, ενώ σε σαράντα χωριά του Ραδοβιζιού εννέα χιλιάδες τριακόσιες ψυχές<sup>33</sup>. Δυστυχώς οι πληροφορίες του Rouqueville δεν αναφέρονται στον πληθυσμό των υπολοίπων ναχιγιέδων του καζά<sup>34</sup>.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι για την περίοδο του Αλή πασά, όπως εξάλλου συμβαίνει με ολόκληρο το 18ο αιώνα, δεν έχουμε μια αξιόπιστη πληθυσμιακή καταμέτρηση για την Ήπειρο. Το σύστημα των περιοδικών απογραφών που εφαρμόζεται την προηγούμενη περίοδο από τις οθωμανικές κρατικές αρχές, το 18ο αιώνα εγκαταλείπεται. Η πρώτη απογραφή στη διάρκεια του 19ου αιώνα έγινε το 1831<sup>35</sup>. Στοιχεία, όπως αυτά που παρουσιάσαμε παραπάνω, προέρχονται από δευτερεύουσες πηγές, κυρίως περιηγητές, και δεν συμφωνούν πάντοτε μεταξύ τους. Πρόκειται δηλαδή για διαφορετικές δημογραφικές εκτιμήσεις και μόνο ως τέτοιες πρέπει να αξιολογούνται. Στην καλύτερη περίπτωση οι πιο αξιόπιστες και σοβαρές από τις πηγές αυτές αναπαράγουν γνωστά ντοκουμέντα της οθωμανικής διοίκησης και των εκκλησιαστικών αρχών<sup>36</sup>.

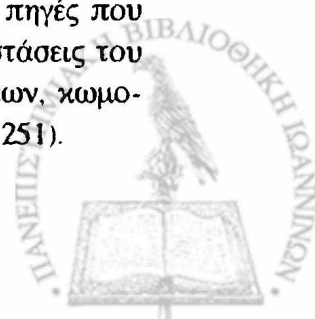
Ακόμη, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι στη δεκαετία του 1810 ο πληθυσμός της Άρτας παρουσιάζει αυξομειώσεις εξαιτίας της πανώλης. Από το χειμώνα του 1812, όπως σημειώνει στα απομνημονεύματά του ο Μακρουγιάννης, στην Άρτα υπήρχε πανούκλα και έλλειψη ψωμιού. Η

33. Rouqueville, *ό.π.*, σ. 246 και 271.

34. Κατά τον Γ. Παχύ, *Το εν Ηπείρω Αγροτικόν Ζήτημα*, εν Αθήναις 1882, σ. 11, “Προ του Αλή πασά τα εν τη περιφερεία της Άρτης κείμενα χωρία των τμημάτων Κάμπου, Βρύσεων, Ραδοβυζίων και Τσουμέρκων, ίδια δε τα αποτελούντα την περιφέρειαν των τμημάτων των Βρύσεων και του Κάμπου, ήμαζον και ήσαν πολυανθρωπότατα”.

35. Βλ. Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι*, *ό.π.*, σ. 318-322 και στον ίδιο, “Δημογραφικές εξελίξεις στην Ήπειρο, 1830-1910”, *Ιστορ* 6(1993), σ. 121-125.

36. Αυτό ισχυρίζεται ο F. Rouqueville για τις πληροφορίες που δίνει σχετικά με τον πληθυσμό της ηπειρωτικής Ελλάδας το 1814. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι οι πηγές που χρησιμοποίησε ήταν τα αρχεία των Τούρκων κατήδων, οι ονομαστικές καταστάσεις του χαραιοπού, οι κατάλογοι των μητροπόλεων και το κτηματολόγιο των πόλεων, κωμοπόλεων και χωριών (F. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, Παρίσι 1826, τ. 4, σ. 251).



μαρτυρία του θεωρείται αξιόπιστη, γιατί από το 1811 βρίσκεται εκεί και ασχολείται με το εμπόριο<sup>37</sup>.

Ιδιαίτερα σκληρά δοκιμάστηκε η Άρτα και τα περίχωρά της από την πανώλη, η οποία παρουσιάστηκε στις 2 Μαΐου του 1816 και διήρκησε μέχρι τον Ιούλιο του 1817. Την περίοδο αυτή, σύμφωνα με τον Σ. Βυζάντιο, τρεις χιλιάδες άνθρωποι και από τις τρεις θρησκευτικές κοινότητες (χριστιανική, μουσουλμανική και εβραϊκή) υπέκυψαν στην αρρώστια, ενώ πολλές οικογένειες Αρτινών αναγκάστηκαν να μετακινηθούν σε πιο ασφαλή μέρη. Οι συνέπειες για την οικονομική ζωή της πόλης υπήρξαν δυσμενέστατες. Η αγορά νεκρώθηκε και οι έμποροι διέκοψαν κάθε δραστηριότητα<sup>38</sup>. Από το Γάλλο υποπρόξενο, Η. Rouquerville, πληροφορούμαστε ότι σημειώθηκαν παράλληλα και πολλά κρούσματα χολέρας<sup>39</sup>.

Εξίσου σοβαρές ήταν οι απώλειες από την πανώλη και το 1819, όταν σε διάστημα λίγων εβδομάδων εκατοντάδες άνθρωποι βρήκαν τραγικό θάνατο<sup>40</sup>. Ωστόσο, μόνιμη πληγή για την πόλη της Άρτας αποτελούσε η

37. Βλ. *Άπαντα Μακρυγιάννη*, Παρουσίαση-σχόλια Δημ. Φωτιάδη, Εισαγωγή-Επιμέλεια Έλ. Αλεξίου, Πρόλογος Γ. Βλαχογιάννη, Αθήνα χ.χ., τ.1, σ. 152-153.

38. Ξενόπουλου, *ό.π.*, σ. 8. Ο F. Rouquerville ανεβάζει τον αριθμό των νεκρών πάνω από 4.000 χιλιάδες (F. Rouquerville, *Histoire de la régénération de la Grèce*, Παρίσι 1824, τ. Α', σ. 467). Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την εκδήλωση της πανώλης στην Άρτα, τα μέτρα που πάρθηκαν για την αντιμετώπισή της και τις επιπτώσεις που είχε στον πληθυσμό και την οικονομική ζωή της πόλης βλ. Γ. Καρατσιώλη, "Η επιδημία πανώλης στην Άρτα του 1816", *Σκουφάς*, τ. Στ' (1980), τχ. 54-55, σ. 235-246. Η μελέτη αυτή βασίζεται στις εκθέσεις του Hugues Rouquerville, υποπροξένου της Γαλλίας στην Άρτα, προς το γαλλικό υπουργείο Εξωτερικών, που μετέφρασε και παρουσίασε ο Ν. Αλίβερης στην εργασία του "Η πανώλης του 1816-17 στην Άρτα κατά τον Hugues Rouquerville", *Σκουφάς*, τ. Γ' (1966), τχ. 32, σ. 310-315. Πρβλ. και Γ. Παπαγεωργίου, "Η επιδημία πανώλης στη Θεσσαλία, Ήπειρο και Αλβανία", *Ηπειρωτικά Χρονικά* 28(1986), σ. 80-93, 97 και 100.-Κ. Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας*, Ηράκλειο 1995, σ. 207.

39. Βλ. επιστολή του Η. Rouquerville προς τον Υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας Duc de Richelieu με ημερ. 12-5-1816, AMAE, CCC, Arta 4(1814-1836), f. 64r.

40. Π. Αραβαντινός, Χρονογραφία, *ό.π.*, τ. Α', σ. 321-322. Πρβλ. στον ίδιο, Περιγραφή, Μέρος Β', *ό.π.*, σ. 212-213. Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με τον πληθυσμό της Άρτας στην περίοδο του Αλή πασά βλ. Κ. Στεργιόπουλου, "Ο πληθυσμός της Άρτας επί Τουρκοκρατίας", *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 25(1978), σ. 400-411.





ελονοσία, λόγω των πολλών ελών που υπήρχαν στη γειτονική περιοχή κυρίως νοτιοδυτικά της γέφυρας του Αράχθου<sup>41</sup>.

Η θέση και τα όρια της Άρτας περιγράφονται από τον περιηγητή Leake: “Στα βόρεια και δυτικά ήταν μισοκυκλωμένη από το ποτάμι, το οποίο εξέρχεται από ένα άνοιγμα, σε μικρή απόσταση στα βορειο-ανατολικά, ανάμεσα στο βουνό Κελπερήνη, ένα ψηλό βραχώδη όγκο που υψώνεται μπροστά στην πόλη στα βόρεια, και το λόφο του Πέτα... Ανατολικά η πόλη εκτείνεται μέχρι την άκρη ενός βραχώδη λόφου, ο οποίος στη βόρεια και δυτική του πλευρά περιβάλλεται από το ποτάμι, ενώ στις δύο άλλες καταλήγει στην πεδιάδα. Στην κορυφή του λόφου υπάρχουν ίχνη από τα θεμέλια μιας Ακρόπολης· από το σημείο αυτό το τείχος της πόλης κατεβαίνει σε βόρεια κατεύθυνση, με αποτέλεσμα να αφήνει έξω ένα μοναστήρι αφιερωμένο στην Παναγία Φανερωμένη, και από εκεί σε μία ψηλή προεξοχή που κρέμεται πάνω από το ποτάμι. Στη συνέχεια ακολουθεί κατεύθυνση παράλληλη προς το ποτάμι, προς το σύγχρονο κάστρο, όπου σε κάποιο σημείο το Ελληνικό τείχος αποτελεί μέρος ορισμένων αγροικιών... Το αρχαίο τείχος εμφανίζεται και πάλι στο χαμηλότερο μέρος του τοίχου του κάστρου κοντά στο ποτάμι... Λίγο πιο πέρα το κάστρο συναντά θεμέλια ενός άλλου τεράστιου τείχους, παράλληλου προς το προηγούμενο, που δείχνει καθαρά ότι το σύγχρονο κάστρο καλύπτει τη θέση ενός δεύτερου αρχαίου φρουρίου. Το τείχος της πόλης διακρίνεται και πάλι να στηρίζει την ταράτσα του κήπου του Επισκόπου, πάνω από το ποτάμι. Στη συνέχεια υπάρχουν κάποια ίχνη μέχρι την εκκλησία της Παρηγορήτισσας, πέρα από την οποία τα ερείπια διακρίνονται στην άκρη του λόφου, πίσω από την εκκλησία της Οδηγήτριας, καθώς ανεβαίνουμε προς την ακρόπολη...”<sup>42</sup>.

Είναι φανερό ότι το σημερινό κάστρο και η ύπαρξη του αρχαίου τείχους συνέβαλαν αποφασιστικά στην πολεοδομική εξέλιξη της πόλης, η οποία εκτεινόταν στους πρόποδες του λόφου του κάστρου, στους λόφους της Μητρόπολης, της Αγίας Θεοδώρας και της Παρηγορήτισσας

41. Βλ. Th. Sm. Hughes, *Voyage à Jannina en Albanie, par la Sicile et la Grèce*, Παρίσι 1821, τ. 1, σ. 188.

42. Leake, *ό.π.*, τ. 1, σ. 205-207. Βλ. και Λ. Τσάπαλης, “Ο Leake στην Άρτα του 1805”, *Σκουφάς*, τ. Στ’ (1980), τχ. 54-55, σ. 261-262.



και ήταν χωρισμένη σε συνοικίες με κέντρο τις αντίστοιχες εκκλησίες<sup>43</sup>. Σε μια πρόχειρη γραφική απεικόνιση ο Leake σημειώνει, εκτός από το διάγραμμα της οχύρωσης της αρχαίας Αμβρακίας, τα φυσικά πλαίσια της Άρτας και τη θέση ορισμένων κτισμάτων της<sup>44</sup>.

Το πιο ενδιαφέρον και αξιοθέατο τμήμα, όπως εξάλλου συνέβαινε με όλες τις τουρκοκρατούμενες πόλεις, υπήρξε το παζάρι. Τα καταστήματά του μπορεί να ήταν μικρά, ήταν όμως εφοδιασμένα με ευρωπαϊκά εμπορεύματα που παρουσίαζαν μεγάλη ζήτηση<sup>45</sup>. Το παζάρι της Άρτας ήταν περιορισμένο σε ένα κυρίως δρόμο και καταλάμβανε το κεντρικό τμήμα της συνοικίας του Τουρκοπάζαρου, στη θέση της παλιάς πλατείας Ωρολογίου κοντά στο κάστρο και την εκκλησία του Αγίου Νικολάου. Όλοι οι δρόμοι, με εξαίρεση τη σημερινή οδό Σκουφά, συνέκλιναν προς το μέρος αυτό<sup>46</sup>.

Σε γενικές γραμμές η πόλη φαινόταν καθαρή “με δρόμους εν μέρει πλακοστρωμένους και όχι τόσο στενούς, όπως συνηθίζεται στην Ανατολή, απαλλαγμένους από δυσάρεστες μυρωδιές..., με μερικά αρκετά καλά σπίτια χωρίς το συνηθισμένο ανατολίτικο στυλ...”. Το γεγονός αυτό ο περιηγητής Hobhouse αποδίδει εύστοχα στις επιδράσεις που δέχτηκε η Άρτα από τη μακρόχρονη βενετική κατοχή της γειτονικής περιοχής<sup>47</sup>.

Από τα σημαντικότερα κτήρια ήταν το γαλλικό προξενείο και το σεράι του Αλή πασά. Το πρώτο βρισκόταν στην κεντρική συνοικία της Αγίας Θεοδώρας, ενώ το δεύτερο στο προάστειο της πόλης, στη συνοικία Μουχουστίου, κοντά στην Παρηγορήτισσα<sup>48</sup>. Το οίκημα του προξενείου κατασκευάστηκε το 1730 με δαπάνη του τότε προξένου J. Dubro-

43. Για την οχύρωση της Άρτας και την τύχη του βυζαντινού κάστρου επί Τουρκοκρατίας βλ. Αν. Ορλάνδου, *Το κάστρον της Άρτης, Αρχαίον των Βυζαντινών μνημείων της Ελλάδος*, τ. Β' (Ιαν.-Ιούν. 1936), σ. 151-160. Για τις συνοικίες της Άρτας βλ. Ξενόπουλου, *ό.π.*, σ. 137.

44. Leake, *ό.π.*, σ. 206.

45. Hughes, *ό.π.*, σ. 186.-Hobhouse, *ό.π.*, σ. 47.-Holland, *ό.π.*, σ. 78. Στο παζάρι της Άρτας αναφέρεται και ο Vaudoncourt, *ό.π.*, σ. 135.

46. Βλ. Ευστρ. Πατσαλιά, “Η Άρτα προ εκατονταετίας”, *Σκουφάς*, τ. Ι' (1995), τχ. 85, σ. 24.

47. Hobhouse, *ό.π.*

48. Hughes, *ό.π.*, σ. 185.-Holland, *ό.π.*, σ. 75-76.-Pouqueville, *ό.π.*, σ. 245.-Ξενόπουλου, *ό.π.*, σ. 11 και 13.



ca. Μετά το θάνατό του αγοράστηκε από τον Χριστόδουλο Μαρούτση, επίτιμο διερμηνέα του προξενείου, από τον οποίο παραχωρήθηκε αργότερα στο Γάλλο βασιλιά<sup>49</sup>. Στην περίοδο της εκστρατείας του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο (1798-1799) καταλήφθηκε από τον Αλή πασά και έκτοτε χρησιμοποιήθηκε ως τελωνείο<sup>50</sup> και αποθήκη εμπορευμάτων.

Λίγο μετά την άφιξή του στα Γιάννενα (το Φεβρουάριο του 1805) ο F. Rouquerville ζήτησε από τον Αλή πασά την επιστροφή της προξενικής κατοικίας, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Έτσι μία δεκαετία αργότερα, όταν ο αδελφός του H. Rouquerville ανέλαβε καθήκοντα υποπροξένου της Άρτας, το κτήριο του γαλλικού προξενείου ήταν ερειπωμένο και γεμάτο σιτηρά. Οι προσπάθειες να επιστραφεί δεν απέδωσαν και ο υποπρόξενος αναγκάστηκε να εγκατασταθεί σε ένα άθλιο οίκημα πληρώνοντας ως ενοίκιο εξακόσια φράγκα το χρόνο. Και, ενώ ο πρόξενος δεν παραιτείται από τις προσπάθειές του, στις αρχές του καλοκαιριού της ίδιας χρονιάς πληροφορείται από τους ενοίκους γειτονικών κατοικιών ότι ο πασάς των Ιωαννίνων διέταξε το βοεβόδα να συγκεντρώσει τα απαραίτητα υλικά για να χτίσουν στη θέση του ένα σεράι<sup>51</sup>. Αν λάβουμε όμως υπόψη τις πληροφορίες του Σ. Βυζάντιου, κάτι τέτοιο τελικά δεν συνέβη. Μετά το θάνατο του Αλή πασά το κτήριο παρέμεινε στην κατοχή των τοπικών οθωμανικών αρχών και χρησιμοποιήθηκε μέχρι το 1881 ως στρατώνας<sup>52</sup>.

Το μοναδικό σεράι που υπήρχε στην Άρτα ήταν αυτό που αναφέρθηκε παραπάνω. Ο Σ. Βυζάντιος υποστηρίζει ότι κατασκευάστηκε το 1779 από τον επόπτη των διοδίων Αχμέτ Κούρτ πασά. Επί Αλή πασά

49. Βλ. Σιορόκας, *ό.π.*, σ. 118-120.

50. Στο τελωνείο της Άρτας αναφέρονται τρεις από τους περιηγητές που επισκέφθηκαν την πόλη: ο Hobhouse, σ. 46, ο Holland, σ. 76 και ο Turner (Σταυρόπουλου, *ό.π.*, σ. 105). Αντίθετα ο Hughes και ο Leake σημειώνουν ότι το τελωνείο βρισκόταν στη Σαλαώρα (βλ. παρακάτω, σ. 216).

51. Βλ. επιστολή του H. Rouquerville προς τον Υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας Prince de Benevent με ημερ. 1-3-1815, AMAE, *ό.π.*, f. 6r-v. Ακόμη, επιστολή του H. Rouquerville προς τον επιτετραμμένο της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη Ruffin με ημερ. 1-6-1815, *ό.π.*, f. 19r-21v. Αν και η κατασκευή επρόκειτο να ξεκινήσει το Μάρτιο του 1816, καμία εργασία δεν είχε γίνει μέχρι τις αρχές Οκτωβρίου, όταν για τελευταία φορά γίνεται αναφορά από τον υποπρόξενο (επιστολή προς τον Υπουργό Εξωτερικών Prince de Benevent με ημερ. 5-10-1815, *ό.π.*, f. 27r).

52. Ξενόπουλου, *ό.π.*, σ. 11.



ανακαινίστηκε και επεκτάθηκε στα διπλανά σπίτια, για να χρησιμοποιηθεί ως έδρα των διοικητών και ως χώρος δικαστηρίου. Καταστράφηκε όμως ολοσχερώς από πυρκαγιά το 1821<sup>53</sup>.

Από τα υπόλοιπα κτήρια ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσίαζαν οι εκκλησίες και τα τζαμιά. Ο Holland αναφέρει ότι μέσα στην πόλη υπήρχαν είκοσι τέσσερις ελληνικές εκκλησίες, επτά εβραϊκές συναγωγές και έξι τζαμιά, ενώ ο F. Rouqueville κάνει λόγο για είκοσι έξι ελληνικές εκκλησίες, επτά εβραϊκές συναγωγές και πέντε τζαμιά<sup>54</sup>. Ανεξάρτητα από τον αριθμό που δίνουν οι δύο περιηγητές, η Άρτα, εκτός από τις βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες που σώζονται μέχρι σήμερα, στην περίοδο της Τουρκοκρατίας παρουσίαζε και πλήθος άλλων μικρότερων, οι οποίες ήταν διασπαρμένες ανάμεσα στα σπίτια<sup>55</sup>. Ας σημειωθεί ότι μέχρι το 1808 ήταν έδρα της μητρόπολης Ναυπάκτου-Άρτας. Τη χρονιά αυτή ο Αλή πασάς ένωσε τη μητρόπολη της Άρτας με τη μητρόπολη των Ιωαννίνων, ενώ το 1813 επανέφερε το προηγούμενο εκκλησιαστικό καθεστώς<sup>56</sup>.

Μέχρι την Ελληνική επανάσταση στη μητρόπολη της Άρτας υπαγόταν ένα τμήμα των Τζουμέρκων και του Ραδοβιζιού, η Πρέβεζα με 32 χωριά, όλη η περιοχή των ναχιγιέδων Κάμπου, Ποταμιάς, Βρύσης, Καρβασαρά και Λάκκας, ο Βάλτος, η Αιτωλο-Ακαρνανία και η Ευρυτανία ως τη Ναύπακτο<sup>57</sup>.

Εξίσου μεγάλος, για τους μουσουλμάνους που κατοικούσαν στην Άρτα, ήταν ο αριθμός των τζαμιών που υπήρχαν μέσα στην πόλη. Το γεγονός αυτό φανερώνει την προσπάθεια της μουσουλμανικής μειοψηφίας να προβάλλει την παρουσία της σε μια πόλη καθαρά χριστιανική<sup>58</sup>. Το ίδιο υπερβολικός φαίνεται και ο αριθμός των εβραϊκών συναγω-

53. *Ό.π.*, σ. 13.

54. Holland, *ό.π.*, σ. 77.-Rouqueville, *ό.π.*, σ. 245-246.

55. Βλ. Ξερόπουλου, *ό.π.*, σ. 137-149 και Ορλάνδου, Βυζαντινά μνημεία της Άρτης, *ό.π.*, σ. 88-179.

56. Holland, *ό.π.*, σ. 77.-Ν. Ζιάγκου, *Φεουδαρχική Ήπειρος και Δεσποτάτο της Ελλάδας, Συμβολή στο νέο ελληνισμό*, Αθήνα 1974, σ. 286.

57. Ξερόπουλου, *ό.π.*, σ. 13.

58. Βλ. Πατσαλιά, "Η Άρτα προ εκατονταετίας", *ό.π.*, σ. 23. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα τζαμιά και τα άλλα μουσουλμανικά κτήρια της Άρτας στην περίοδο της Τουρκοκρατίας βλ. Ορλάνδου, Τα τουρκικά κτήρια της Άρτας, *ό.π.*, σ. 200-202.



γών, δεδομένου ότι οι Εβραίοι της Άρτας, οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι σε συγκεκριμένη συνοικία κοντά στο κάστρο, δεν ξεπερνούσαν τους χίλιους<sup>59</sup>.

Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε στην ελληνική σχολή της Άρτας, η οποία εγκαταστάθηκε στη συνοικία του Τουρκοπάζαρου το 17ο αιώνα. Για τον ακριβή χρόνο ίδρυσής της δίνονται τρεις διαφορετικές χρονολογίες: το 1662 από τον Ματθαίο Παρανίκα και τον Σ. Βυζάντιο, το 1666 από τον Π. Αραβαντινό και το 1669 από τον Τρύφωνα Ευαγγελίδη. Η σχολή ιδρύθηκε από τον Καστοριανό μεγαλέμπορο γουναρικών Μανωλάκη, αρχιγουναρά του σουλτάνου Μεχμέτ Δ΄, και στεγάστηκε σε ιδιόκτητο κτήριο στον περίβολο της βυζαντινής εκκλησίας του Αγίου Βασιλείου. Στο πατριαρχικό Σιγίλιο μαζί με την ιδρυτική πράξη, που υπογράφηκε στην Κωνσταντινούπολη από τα μέλη της πατριαρχικής συνόδου, υπήρχε και ο κανονισμός λειτουργίας της, η οποία διεκόπη προσωρινά από το 1820 μέχρι το 1826<sup>60</sup>.

Η σχολή Μανωλάκη είναι το μοναδικό σχολείο που μαρτυρείται την εποχή αυτή στην Άρτα. Εκτός από το διδακτήριο στον ίδιο χώρο υπήρχε και οικοτροφείο. Τα έξοδα λειτουργίας της και διατροφής των δώδεκα μαθητών της καλύπτονταν από τους τόκους της χορηγίας του ιδρυτή, καθώς και από προσφορές μονών ή και πλουσίων Αρτινών. Ο Μανωλάκης προσέφερε 2.000 γρόσια, ενώ ο μητροπολίτης της Άρτας παραχώρησε το εισόδημα και τα κτήματα της εκκλησίας του Αγίου Βασιλείου και της Υπαπαντής<sup>61</sup>. Αξιοσημείωτο είναι το ενδιαφέρον του

59. Βλ. παραπάνω, σ. 183-184.

60. Βλ. Π. Αραβαντινός, Περιγραφή της Ηπείρου, Μέρος Γ΄: ό.π., σ. 34-35. Ακόμη Ματθ. Παρανίκας, Σχεδιάσμα περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από αλώσεως Κωνσταντινοπόλεως (1453 μ. Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσης (ΙΘ΄) εκατονταετηρίδος, εν Κωνσταντινοπόλει 1867, σ. 73.-Τρ. Ευαγγελίδης, Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου), εν Αθήναις 1936, τ. Α΄, σ. 168.-Ξενοπούλου, ό.π., σ. 208. Πρβλ. Κ. Στεργιόπουλου, "Η παιδεία στην Άρτα και την περιοχή της από το 1827 μέχρι του 1881", Ηπειρωτικό Ημερολόγιο, τ. Ι΄ (1988), σ. 5. Για τον Μανωλάκη βλ. Μ.Ε.Ε, τ. ΙΔ΄, σ. 18.

61. Βλ. Κ. Βάγια, "Τα σχολεία της Άρτας (1662-1881). Σχολή Μανωλάκη. Ελληνική Σχολή, Αλληλοδιδασχική, Παρθεναγωγείον", Σκουφάς, τ. Α΄ (1957), τχ. 7, σ. 334-338, όπου υπάρχει απόσπασμα από το πατριαρχικό Σιγίλιο, με το οποίο κατοχυρώθηκε η σχολή.-Κ. Γιαννέλου, Τα βυζαντινά μνημεία της Άρτας, έκδ. του Δήμου Αρταίων, Χ.Χ., σ. 29 και 101.





Αλή πασά, ο οποίος, σύμφωνα με τον Λαμπρίδη, έδινε στη σχολή της Άρτας ετήσια επιχορήγηση ύψους 1.200 γροσίων<sup>62</sup>.

Μεταξύ των σημαντικότερων δασκάλων της σχολής, μέχρι το 19ο αιώνα, αναφέρονται ο Σωφρόνιος Λειχούδης από την Κεφαλλονιά, ο Κερκυραίος Γεράσιμος ο Παλλαδάς, ο Αρτινός μουσικοδιδάσκαλος Γρηγόριος Σκιαδόπουλος, αργότερα ιερομόναχος, ο Ηπειρώτης Χρυσανθος Ζηταίος, ο Αρτινός Αθανάσιος Νικολόπουλος και ο ιερομόναχος Ευστράτιος.

Από τις αρχές του 19ου αιώνα μέχρι το 1820 δίδαξαν διαδοχικά ο Βασίλειος Κανέλλος από την Ιθάκη και ο Μεσολογγίτης Δημήτριος Οικονομόπουλος Βενδραμής<sup>63</sup>.

## 2. Το καθεστώς γαιοκτησίας και η φορολογία

Η δραστική παρέμβαση του Αλή πασά στο γαιοκτητικό σύστημα της Ηπείρου είχε σοβαρές επιπτώσεις και για τον καζά της Άρτας<sup>64</sup>. Όπως διαπιστώνεται από τις πηγές, πολλά χωριά έγιναν τσιφλίκια του ίδιου και των παιδιών του. Στην πεδιάδα της Άρτας και την περιοχή της Λάμαρης μόνο δύο τσιφλίκια δεν πέρασαν στην ιδιοκτησία τους<sup>65</sup>. Την ίδια όμως τύχη είχαν και ορισμένα χωριά ορεινών και ημιορεινών περιοχών.

Ο αριθμός των τσιφλικιών αυξήθηκε μετά το 1817, όταν ο αγροτι-

62. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, ό.π., τχ. 2, σ. 32. Ο Αλή πασάς έδειξε ιδιαίτερη ευαισθησία στο θέμα της παιδείας και ενθάρρυνε την ίδρυση σχολείων (βλ σχετικά Rouqueville, *Histoire de la régénération de la Grèce*, ό.π., σ. 285).

63. Π. Αραβαντινός, ό.π., σ. 34-35. Βλ. και Παρανίκας, ό.π., σ. 73-74.-Ευαγγελίδης, ό.π., σ. 168-169.-Ξενοπούλου, ό.π., σ. 208-209.-Ελευθ. Καρακίτσιου, "Έξι επιστολές λογίων της σχολής Άρτης προς λογίους της σχολής Μυροφύλλου (Μεροκόβου) Τρικάλων κατά τον 17ο αιώνα", *Σκουφάς*, τ. Ι' (1995), τχ. 85, σ. 67-74.

64. Η παρουσία του Αλή πασά στην Ήπειρο είχε ως αποτέλεσμα την ανατροπή του πολυϊδιοκτησιακού γαιοκτητικού συστήματος και τη δημιουργία των τσιφλικιών. Χρησιμοποιώντας διάφορα μέσα, ο Αλή πασάς ιδιοποιήθηκε κρατικές γαίες, κτήματα τα οποία ανήκαν σε Μονές, κοινότητες, ιδιώτες και άλλους γαιοκτήμονες. Ακόμη, κατάφερε να αγοράσει γαίες στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία, οι οποίες είχαν περιέλθει στο στέμμα από δημεύσεις και άλλους τίτλους (Ibrahim Manzour Effendi, *Mémoires sur la Grèce et l' Albanie pendant le gouvernement d' Ali Pasha*, Παρίσι 1828, σ. 344-346.-Σπ. Αραβαντινού, ό.π., σ. 135 και 350. Πρβλ. Αρς, ό.π., σ. 274-278). Στη γαιοκτησία του Αλή πασά και των παιδιών του αναφέρεται και ο Σπ. Ασδραχάς, ό.π., σ. 9-10.

65. Leake, ό.π., τ. 4, σ. 230. Πρβλ. Λαμπρίδης, ό.π., σ. 48.



κός πληθυσμός, εξαθλιωμένος ηθικά και οικονομικά από την πανώλη, βρέθηκε σε πλήρη αδυναμία να ανταποκριθεί στις φορολογικές του υποχρεώσεις και αναγκάστηκε να πουλήσει ή να παραχωρήσει στον Αλή πασά τα κτήματά του ή και ολόκληρα χωριά<sup>66</sup>.

Στο σημείο αυτό παραθέτουμε κατάλογο των τσιφλικιών του Αλή πασά και των παιδιών του στην Άρτα, ο οποίος συντάχθηκε από τον Φιλητά και δημοσιεύτηκε από τον Σπ. Αραβαντινό στη μελέτη του για τον πασά των Ιωαννίνων:

1) Τζουμέρκα: Λιόξιστα, Ζυγοχώρια<sup>67</sup>, Βρεστενίστα (Πηγές), Καταβόθρα (Αστροχώρι), Μουσούντα (Μεσούντα), Θοδώριανα (Θεωδόριανα), Μελισσουργοί, Μουμλιανά (Γοργόμυλος), Πράμαντα, Βελεντζικό, Σκουλικαριά.

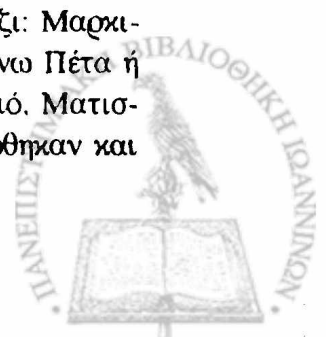
2) Κάμπος: Κουμτζιάδες (Αμμότοπος), Στρεβίνα (Καμπή), Χανόπουλο (συνοικ. Γριμπόβου), Γορίτζα (Σταυροχώρι), Φιλιππιάδα, Λευθεροχώρι (Ελευθεροχώρι, παλιός συνοικ. Φιλιππιάδας), Μαμτζαούσι (Άγιος Σπυρίδων), Κανεσοί (Καλαμιά), Σταρόκα (Ρόκκα), Πληστοί (συνοικ. Κιρκιζάτων), Πρόγονη (συνοικ. Βλαχέρνας), Μίτικας (συνοικ. Ανέζας), Αγιγεώργης (Άγιος Γεώργιος), Βολίσια (Βούλιστα Παναγιά), Καραμάτες (Κεραμάτες), Κουτζοί, Κυρ Νικολός (Ανθότοπος, συνοικ. Αγίας Παρασκευής), Τσαπρασλή (Ακροποταμιά), Παρασκευή (Αγία Παρασκευή), Κολομόδια (συνοικ. Αγίας Παρασκευής), Ράχη, Ανέξα, Γιανίτζαρης (παλιός συνοικ. Ανέζας), Χαλκιάδες, Κωστακιοί, Πέτα, Νεοχώρι, Κομμένο.

3) Μεγάλη Λάκκα: Λέλοβα (Θεσπρωτικό), Ποδογόρα (Ριζοβούνι), Καντζιάς (Στεφάνη), Μπουλμέτη (παλιός συνοικ. Γαλατά), Παπαδάτες, Νικολίτζι (Νικολίτσι), Νάσταρι (παλιός συνοικ. Άσσου), Ντάρα (παλιός συνοικ. Νικολιτσίου), Κρανιά (Κρανέα), Ρωμνιά (Ρωμιά).

4) Μικρή Λάκκα: Κοντζιονόπουλο (Κοτσανόπουλο;), Στέλιτζα, Κρά-

66. Βλ. Rouqueville, Ταξίδι στην Ελλάδα..., ό.π., σ. 256 και 261. Για τον τρόπο με τον οποίο περιήλθαν στην ιδιοκτησία του Αλή πασά καταχρεωμένα χωριά βλ. Ασδραχάς, ό.π., σ. 11. Ωστόσο, πρέπει να σημειώσουμε ότι η ιδιοκτησία των χωρικών δεν εκλείπει εντελώς. Συνήθως περιορίζεται σε μερικά αμπέλια ή κήπους και ορισμένα ζώα ή ακόμη και χωράφια (σ. 10).

67. Τα Ζυγοχώρια ήταν εννέα χωριά, τα οποία ανήκαν στο Κάτω Ραδοβίτσι: Μαρκινιάδα, Λιβίτσικο (Ζυγός), Τσερκίστα (Κλειστό), Επάνω Πέτρα, αλλιώς Επάνω Πέτα ή Σπανοπέτρα (Άνω Πέτρα και τελευταία Πέτρα), Χώσιανα (Φωτεινό), Δημαριό, Ματισσιό, Σέληνα, Τόσκες. Τα τρία τελευταία στη διάρκεια του 19ου αιώνα ερημώθηκαν και έμειναν σχεδόν ακατοίκητα (Ξενοπούλου, ό.π., σ. 32-35).



βαρι (Άνω Ράχη), Ζερμή (Βρυσούλα), Αγόριανη (παλιός συνοικ. Τρικιάστρου), Μύλος, Γκιονιάλα (παλιός συνοικ. Ρευματιάς), Σκιαδάς, Ρουσιάτζα (Πολυστάφυλο), Μπονιάρι (Βαλανιδούσσα), Φτίνα (παλιός συνοικ. Αηδονιάς), Παληοχώρι (συνοικ. Σκούπας).

5) Λάμαρη: Βλιάνταρη, Λούρος, Μουζιάκα (Σφηνωτό), Μιχαλίτζι (Μιχαλίτσι), Κανάλια (Κανάλι), Φλάμπουρο (παλιός συνοικ. Καναλιού), Ζάλογκο, Ρινιάσσα (Ριζά), Καστροσυκιά (συνοικ. Καναλιού), Λιμπόχοβο (παλιός συνοικ. Καμαρίνας), Μαρτανιοί (παλιός συνοικ. Καμαρίνας), Μίτικας (συνοικ. Πρέβεζας), Τριανταφυλλιά, Καμαρίνα, Παληονερόφορος (Ωρωπός), Λιάσου, Λούτζα (Λούτσα)<sup>68</sup>.

Πριν προχωρήσουμε, είναι απαραίτητο να κάνουμε μερικές παρατηρήσεις για τον κατάλογο των τσιφλικιών. Το γεγονός ότι τα τσιφλίκια του Ραδοβιζιού συναριθμούνται με τα τσιφλίκια των Τζουμέρκων οφείλεται στις διοικητικές ανακατατάξεις, οι οποίες έγιναν στο ανατολικό τμήμα του καζά της Άρτας μετά την κατάπνιξη της επανάστασης του 1854. Οι μεταβολές που γνώρισαν οι περιοχές αυτές μέχρι το 1881, ήταν πολλές, ξεφεύγουν όμως από το περιορισμένο πλαίσιο αυτής της μελέτης. Ανάλογες διοικητικές μεταβολές σημειώθηκαν και στο δυτικό τμήμα. Δεν αποκλείεται βέβαια ο συντάκτης του καταλόγου να αγνοεί τα πραγματικά στοιχεία ή να συγχέει τις διάφορες φάσεις της διοικητικής ιστορίας του καζά. Έτσι π.χ. συναριθμεί τα τσιφλίκια του Καρβασαρά και τη Φιλιπιάδα με τα τσιφλίκια του Κάμπου. Τα τμήματα του καζά, έτσι όπως παρουσιάζονται στον κατάλογο του Φιλητά, δεν ανταποκρίνονται στη διοικητική διαίρεση της περιόδου του Αλή πασά<sup>69</sup>. Τα περισσότερα, πάντως, από τα παραπάνω τσιφλίκια ήταν μικροί οικισμοί, οι οποίοι, μετά την απελευθέρωση των περιοχών Άρτας και Πρέβεζας από τον οθωμανικό ζυγό, σχημάτισαν τις σημερινές κοινότητες.

68. Σπ. Αραβαντινού, *ό.π.*, σ. 601-602. Πρβλ. και A. Andréades, "Ali Pacha de Tébelin économiste et financier", *Revue des Études Grecques*, 25(Νοέμ.-Δεκ.1912), σ. 437. Στις παρενθέσεις περιλαμβάνονται οι νέες ονομασίες των χωριών ή οι συνοικισμοί, από τους οποίους απαρτίσθηκαν αρχικά. Υπάρχουν, ωστόσο, περιπτώσεις χωριών ή συνοικισμών που δεν εντοπίστηκαν μεταξύ των νέων κοινοτήτων (βλ. *Σύσταση και εξέλιξη Δήμων και Κοινοτήτων, Νομός Άρτης*, Αθήναι 1961 και *Σύσταση και εξέλιξη Δήμων και Κοινοτήτων, Νομός Πρεβέζης*, Αθήναι 1962).

69. Για την εδαφική διαίρεση του καζά της Άρτας και τις διοικητικές μεταβολές που επήλθαν κυρίως από το 1854 μέχρι το 1881, βλ. Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι...*, *ό.π.*, σ. 155-159.



Τα χωριά Πέτα, Κομπότι, Ανέζα και Κωστακιοί, από τα ευφορότερα μέρη της Άρτας, παραχωρήθηκαν από τον Αλή στο μεγαλύτερο γιό του Μουχτάρ πασά. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Leake, το Κομπότι, πριν γίνει τσιφλίκι και αρχίσει να παρακμάζει, ήταν ένα μεγάλο Ελευθεροχώρι. Παρόλα αυτά συνέχιζε να παράγει σιτάρι, κρασί, καλαμπόκι, καπνό και λάδι, προϊόντα τα οποία ευδοκίμοιζαν και στο γειτονικό Πέτα<sup>70</sup>. Στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 19ου αιώνα το πρώτο είχε εκατόν είκοσι σπίτια και το δεύτερο εξήντα. Η Ανέζα και οι Κωστακιοί ήταν πολύ μικρότερα, με είκοσι σπίτια το πρώτο και σαράντα το δεύτερο, το οποίο κατά τον Άγγλο περιηγητή W. Turner παρουσίαζε αρκετή ομοιότητα με αγγλικό χωριό<sup>71</sup>.

Στα τσιφλίκια του Αλή πασά τη γη συνέχισαν να καλλιεργούν οι αγρότες, οι οποίοι ζούσαν στα χωριά πριν αυτά περιέλθουν στην ιδιοκτησία του, αλλά και εποχιακοί εργάτες από γειτονικές περιοχές της Πρέβεζας και των Επτανήσων<sup>72</sup>.

Όσο μας επιτρέπουν οι πληροφορίες που διαθέτουμε, πρέπει να σημειώσουμε ότι τα συστήματα αγροληψίας ήταν το μισακάρικο και το τριτάρικο ή ο συνδυασμός αυτών των δύο συστημάτων, ενώ συναντάται και το τεταρτάρικο.

Σύμφωνα με βενετική πηγή<sup>73</sup>, η οποία επιβεβαιώνεται και από τη μαρτυρία του Leake, το τριτάρικο και το τεταρτάρικο σύστημα αγροληψίας εφαρμόστηκαν στο ναχιγιέ Λούρου και Λάμαρης. Ο Leake αναφέρει συγκεκριμένα ότι στην περιοχή Φαναρίου, στα βορειοδυτικά του ναχιγιέ, η γη, εκτός από το χωριό Καναλάκι που ανήκε σε κάποιο μπέη, ήταν διαιρημένη σε τσιφλίκια, από τα οποία ο Αλή πασάς έπαιρνε το ένα τρίτο της συγκομιδής σε ρύζι και το ένα τέταρτο σε καλαμπόκι. Η μόνη παροχή προς τους γεωργούς ήταν η στέγη<sup>74</sup>. Το ίδιο συνέβαινε και νοτιότερα στο Μιχαλίτσι και την περιοχή γύρω από τον ομώνυμο λόφο. Εκείνος παραχωρούσε τη στέγη, ενώ οι καλλιεργητές διέθεταν το σπόρο, τα ζώα, την εργασία και τα γεωργικά εργαλεία και είχαν την

70. Leake, *ό.π.*, τ. 1, σ. 202 και τ. 4, σ. 235-236.-Holland, *ό.π.*, σ. 72.

71. Αρ. Σταυρόπουλου, "Η περιήγηση του Άγγλου W. Turner στην Άρτα και την περιοχή της το 1813", *Σκουφάς*, τ. Ζ' (1981), τχ. 60-61, σ. 100-101.

72. Μέρτζιου, "Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία περί Αλή Πασά Τεπελενλή", *ό.π.*, τχ. 22, σ. 120. Βλ. και παρακάτω, σ. 200.

73. Μέρτζιου, *ό.π.*

74. Βλ. Leake, *ό.π.*, τ. 4, σ. 54.



υποχρέωση να παραδώσουν, εκτός από τη δεκάτη, το ένα τρίτο του καθαρού προϊόντος<sup>75</sup>.

Στα νέα τσιφλίκια και σε όσα η ιδιοκτησία τους αμφισβητήθηκε στην περιοχή αυτή στη διάρκεια των πολέμων με τους Σουλιώτες, ο Αλή πασάς αρκούνταν μόνο στο ένα τέταρτο της παραγωγής<sup>76</sup>.

Το μισακάρικο σύστημα, αν η πληροφορία του Rouqueville είναι ακριβής, εφαρμόστηκε στην πεδινή ζώνη από τη γέφυρα του Αράχθου μέχρι το σημερινό χωριό Ρόκκα<sup>77</sup>.

Επισημαίνουμε το γεγονός ότι οι σχέσεις διανομής ανάμεσα στον ιδιοκτήτη και τους καλλιεργητές εξαρτώνταν από τις αποδοτικότητες, για τις οποίες καθοριστική ήταν η ποιότητα του εδάφους. Ο μισακάρικος τύπος διανομής, όπου ο ιδιοκτήτης παρέχει το σπόρο και ο καλλιεργητής επωμίζεται τα έξοδα, δείχνει ότι πρόκειται για εξαιρετικές γαίες. Στην περίπτωση του τριτάρικου που αναφέρθηκε παραπάνω οι γαίες ήταν μεσαίας ποιότητας. Πρέπει όμως να παρατηρήσουμε ότι το τριτάρικο με υποχρέωση του καλλιεργητή να χορηγεί το σπόρο δεν ήταν το συνηθέστερο στα τσιφλίκια του Αλή πασά και των παιδιών του. Συνήθως ο σπόρος παρεχόταν από τον ιδιοκτήτη<sup>78</sup>.

Από την ποιότητα του εδάφους ή τη φύση του καλλιεργούμενου προϊόντος επηρεαζόταν και η δεκάτη, η οποία ονομαζόταν έτσι, επειδή συνήθως αναλογούσε στο ένα δέκατο της ετήσιας παραγωγής. Το ποσοστό αυτό μπορούσε να φθάσει το ένα όγδοο ακόμη και το ένα δεύτερο της παραγωγής. Έτσι, στην πεδιάδα της Άρτας και την περιοχή της Λάμαρης οι καλλιεργητές των τσιφλικιών ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν στον Αλή, ως ενοικιαστή του καζά, τα τέσσερα δέκατα της παραγωγής σε είδος, από τα οποία το ένα όγδοο σε σιτάρι, κριθάρι και βρώμη και το ένα δέκατο σε καλαμπόκι.

Το μέσο ετήσιο εισόδημα του Αλή πασά από τα τσιφλίκια του στον καζά της Άρτας, μαζί με τα έσοδα από τα κοπάδια του, ανερχόταν σε

75. *Ο.π.*, τ. 1, σ. 180.

76. Leake, *ό.π.* Για τις συγκρούσεις Σουλιωτών-Αλή πασά στην περίοδο 1789-1792 και τους νέους αγώνες από το 1801 μέχρι το 1803, οι οποίοι κατέληξαν σε ήττα των πρώτων, βλ. Σπ. Αραβαντινού, *ό.π.*, σ. 79-86 και 141-164.

77. Rouqueville, *ό.π.*, σ. 249.

78. Βλ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 92-93 και 112.





1.400 πουγγιά<sup>79</sup>. Από τη δεκάτη των γαιών που δεν ανήκαν στις προωπικές έγγειες κτήσεις του, ο Αλή πασάς εισέπραττε 290 πουγγιά το χρόνο, ενώ ως κάτοχος των ζιαμετιών και τιμαριών, τα οποία κάλυπταν περίπου το ένα τέταρτο του καζά, έπαιρνε ως σουμπασηλίκι<sup>80</sup> και βοστίνα<sup>81</sup> 13.000 πιάστρα.

Ο ίδιος πλήρωνε στην Πύλη για το μουκατά του βοεβοδαλικιού 300 πουγγιά ετησίως, ενώ εισέπραττε περισσότερα από τα τέσσερα τελωνεία Άρτας, Μύτικα, Καστροσυκιάς και Λούρου με το σύστημα της υπενοικίασης των δασμών<sup>82</sup>. Μόνο τα τελωνεία της Πρέβεζας και της Σαλαώρας απέφεραν 250.000 γρόσια ετησίως<sup>83</sup>.

Στο σημείο αυτό πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο Αλή πασάς απολάμβανε ένα ειδικό προνόμιο που τον καθιστούσε κύριο όλων των τελωνείων της επικράτειάς του και του επέτρεπε να απολαμβάνει τα έσοδά τους, παρά το γεγονός ότι στην Οθωμανική αυτοκρατορία τα τελωνειακά τέλη ανήκαν στην Πύλη. Έτσι τα τελωνεία της Άρτας περιλαμβάνονταν στην εκμίσθωση αυτής της επαρχίας<sup>84</sup>.

Στις αρχές του 19ου αιώνα, ενώ σε όλες τις άλλες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας οι τελωνειακοί δασμοί είχαν ορισθεί από την

79. Το πουγγί (kise) ήταν η μεγαλύτερη μονάδα του οθωμανικού νομισματικού συστήματος, η οποία χρησιμοποιούνταν για τον υπολογισμό μεγάλων ποσών· σ' αυτή υπολογίζονταν συνήθως και τα εισοδήματα των οθωμανών μεγιστάνων. Στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα ένα πουγγί αντιστοιχούσε σε 500 πιάστρα ή 500 γρόσια (βλ. Ευτ. Λιάτα, *Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον βενετοκρατούμενο και τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1996, σ. 85).

80. Δεν γνωρίζουμε τί εννοεί ο Leake με τον όρο "σουμπασηλίκι": ο φόρος αυτός δεν αναφέρεται από άλλη πηγή και ούτε έχουμε στη διάθεσή μας στοιχεία που να επιτρέπουν να συνδεθεί με το θεσμό του σούμπαση.

81. Η βοστίνα ή σπέντζα (ispense), η οποία περιλαμβάνεται στους προσωπικούς φόρους, καταβαλλόταν από τους χριστιανούς άρρενες στους τιμαριώτες από το 15ο αιώνα και διατηρήθηκε ως το 19ο αιώνα (βλ. Γ. Παπαγεωργίου, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο. Ζαγόρι (μέσα 18ου-αρχές 20ου αι.)*, Ιωάννινα 1995, σ. 110, όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

82. Leake, *ό.π.*, τ. 4, σ. 230-231.-Pouqueville, *ό.π.*, σ. 256.-Λαμπρίδης, *ό.π.*, τχ. 2, σ. 53, σημ. 1.

83. Βλ. Σπ. Αραβαντινού, *ό.π.*, σ. 348.

84. Βλ. Ανωγάτης-Pelé, *Έξι γαλλικά υπομνήματα...*, *ό.π.*, σ. 232. Προβλ. και [Bessier], *ό.π.*, σ. 40.



Πύλη για τους υπηκόους της σε 3%, στην επικράτεια του Αλή είχαν αυξηθεί το 1812 σε 6%<sup>85</sup>.

Το ύψος των δασμών στο κράτος του Αλή πασά επηρεαζόταν ακόμη από τις σχέσεις του με τις άλλες χώρες. Έτσι, όταν οι σχέσεις του με τη Γαλλία οξύνθηκαν, τα γαλλικά προϊόντα που εισάγονταν στην επικράτεια του, επιβαρύνθηκαν με δασμούς ύψους 20%<sup>86</sup>. Το ίδιο συνέβη και με τις εξαγωγές που προορίζονταν για τα γαλλοκρατούμενα Επτάνησα. Ο F. Rouquerville επισημαίνει, στις αρχές Φεβρουαρίου του 1808, ότι ο Αλή πασάς απαιτούσε από τους Γάλλους υπηκόους των νησιών δασμούς 54% για τα όσπρια, 15% για το σιτάρι και το ρύζι και ένα “αυθαίρετο φόρο για τα ζώα”<sup>87</sup>. Όμως η έντονη διαμαρτυρία της γαλλικής διοίκησης των Επτανήσων, την άνοιξη του 1813, υποχρέωσε τον πασά των Ιωαννίνων να παραιτηθεί από τα πρόσθετα τέλη για τις εξαγωγές που πραγματοποιούνταν στα νησιά από την Ήπειρο<sup>88</sup>.

Στη γαιοπρόσοδο και τα τελωνειακά τέλη έρχονταν να προστεθούν ορισμένοι φόροι και δικαιώματα, τα οποία ο Αλή πασάς καρπωνόταν χάρη στις διοικητικές εξουσίες του κυρίου της γής. Έτσι, από το φόρο του κρασιού<sup>89</sup> εισέπραττε 16.000 πιάστρα, από το μονοπώλιο του καπνού επίσης 16.000 πιάστρα και από το κουμέρκι, δηλαδή το δασμό για τα εισαγόμενα στην πόλη εμπορεύματα, μαζί με το “στατήρι” (ζυγιστικά τέλη), 10.000 πιάστρα. Περίπου 15.000 πιάστρα εισέπραττε ως κουμέρκι ή διόδια για τα κοπάδια που περνούσαν από την Άρτα, για να ξεχειμωνιάσουν στην Ακαρνανία, και από διάφορες άλλες εισφορές 75.000 πιάστρα.

Το συνολικό ετήσιο εισόδημά του (μαζί με εκείνο των παιδιών του),

85. Holland, *ό.π.*, σ. 149. Ο Hobhouse, *ό.π.*, σ. 40, αναφέρει ότι το 1809 οι δασμοί στη Σαλαώρα ήταν 3% για τα εισαγόμενα εμπορεύματα που ανήκαν σε Τούρκους και 4% για εμπορεύματα χριστιανών εμπόρων. Πρβλ. και Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 120.

86. Ch. Schmidt, “Napoléon et les routes balkaniques”, *La Revue de Paris*, 15 Νοεμ. 1912, σ. 348-349. Πρβλ. και Αρς, *ό.π.*, σ. 290.

87. Ανωγιάτης-Pelé, *ό.π.*, σ. 177.

88. Βλ. Holland, *ό.π.*, σ. 149.-G. Remérand, *Les grandes figures de l’Orient, Ali de Tébelen pacha de Janina (1744-1822)*, Παρίσι 1928, σ. 170 και 188.

89. Ο φόρος αυτός επιβλήθηκε στα τέλη του 18ου αιώνα σε όλη την Οθωμανική αυτοκρατορία και ήταν 2 παράδες για κάθε οκά κρασιού. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Παπαγεωργίου, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί...*, *ό.π.*, σ. 81, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.



από το κέρδος του στο μουκατά και την εμπορευματοποίηση της παραγωγής που προερχόταν από την κτηματική του περιουσία, ανερχόταν σε 2.000 πουγγιά ή 60.000 λίρες στερλίνας<sup>90</sup>. Σημαντικά οικονομικά οφέλη αποκόμιζε και από την εκμετάλλευση των ιχθυοτροφείων της Άρτας, στον Αμβρακικό κόλπο, με το σύστημα της υπενοικίασης<sup>91</sup>.

Για να επανέλθουμε στους φόρους και τα δικαιώματα που συνθέτουν τη συνολική πρόσοδο του καζά, οι χριστιανοί άρρενες της Άρτας, όπως συνέβαινε με όλους τους υπόδουλους Έλληνες, υποβάλλονταν στο λεγόμενο κεφαλικό φόρο, γνωστό ως χαράτσι. Ο προσωπικός αυτός φόρος ποίκιλλε ανάλογα με την περιουσία του φορολογούμενου και την εποχή αυτή ήταν τρία, έξι και δώδεκα πιάστρα. Το συνολικό ποσό για τον καζά της Άρτας ανερχόταν σε 35.000 πιάστρα<sup>92</sup>.

Επιπλέον, κάθε οικογένεια ήταν υποχρεωμένη να καταβάλλει ένα ποσό για τις τοπικές δαπάνες στους προεστούς. Το ποσό, με το οποίο επιβαρύνονταν οι κάτοικοι του καζά της Άρτας, ήταν περίπου 100.000 πιάστρα ετησίως. Σ' αυτό πρέπει να προστεθεί ο φόρος για τη στέγαση και τροφοδοσία των στρατιωτών, οι έκτακτες εισφορές για την προμήθεια αλόγων ή υλικών που απαιτούνταν για την κατασκευή δημοσίων ή ιδιωτικών έργων, και οι αγγαρείες<sup>93</sup>.

Ο υποπρόξενος της Άρτας Η. Rouqueville, στην έκθεσή του προς το Γάλλο Υπουργό των Εξωτερικών στις 27 Μαρτίου του 1815, αναφέρει ότι στο σύντομο διάστημα από την εγκατάστασή του στο προξενείο (αρχές Φεβρουαρίου) η πόλη επιβαρύνθηκε με πέντε φόρους, τους οποίους, ωστόσο, δεν κατονομάζει. Αναφέρεται όμως σε ένα έκτο φόρο που μόλις είχε επιβληθεί. Ο φόρος αυτός είχε άμεση σχέση με την επίταξη χιλίων αλόγων για τη μεταφορά σιταριού από την Πρέβεζα στα Γιάννενα για λογαριασμό του Αλή πασά. Η κοινότητα υποχρεώθηκε να καταβάλει 20.000 πιάστρα και να παραδώσει πάνω από 2.000 τρίχινα σακιά αξίας 11.000 πιάστρων. Έτσι η συνολική επιβάρυνση για τους κατοίκους της Άρτας ανήλθε σε 31.000 χιλιάδες πιάστρα. Σε ανάλογες περιπτώσεις, όσοι αδυνατούσαν να πληρώσουν το μερίδιό τους

90. Leake, *ό.π.*, τ. 4, σ. 230-231.

91. *Ό.π.*, τ. 1, σ. 182-183.-Rouqueville, *ό.π.*, σ. 281. Στις σ. 280-283 υπάρχουν σημαντικές πληροφορίες για τα ιχθυοτροφεία του Αμβρακικού και τα είδη των ψαριών τους.

92. Leake, *ό.π.*, σ. 232.-Andréades, *ό.π.*, σ. 453.

93. Leake, *ό.π.* Βλ. και Holland, *ό.π.*, σ. 150.-Manzour Effendi, *ό.π.*, σ. 343.



αντιμετώπιζαν τη φυλακή, ενώ από τις οφειλές τους επιβαρύνονταν οι οικονομικά ισχυρότεροι<sup>94</sup>.

Παρόμοια, το Φεβρουάριο του 1816 οι κάτοικοι της Άρτας υπέφεραν από επιτάξεις και αγγαρείες, οι οποίες ανανεώνονταν σχεδόν κάθε εβδομάδα<sup>95</sup>.

Από όσα αναφέρθηκαν για τους φόρους, συμπεραίνεται ότι ήταν πολλοί και βαρείς. Γίνονταν όμως περισσότερο δυσβάστακτοι από τις πιέσεις, στις οποίες υποβάλλονταν οι φορολογούμενοι από τον Αλή πασά και τα όργανά του. Η είσπραξη των λεγόμενων εκτάκτων φόρων είχε ανατεθεί στους προεστούς των κοινοτήτων, ενώ η είσπραξη των τακτικών φόρων γινόταν από ομάδα έμπιστων εισπρακτόρων που διορίζονταν από τον ίδιο<sup>96</sup>.

Οι επιπτώσεις από τη φορολογία και τη γαιοπρόσοδο στην οικονομία των χωριών και της πόλης ήταν σοβαρές. Στην πλειοψηφία τους οι κάτοικοί τους μόλις μπορούσαν να εξασφαλίσουν τα απολύτως απαραίτητα για την καθημερινή τους διαβίωση, τα οποία, όπως επισημαίνει ο Leake, ήταν καλαμπόκι, παστά ψάρια, τυρί και σκόρδο<sup>97</sup>.

### 3. Η παραγωγή

Το έδαφος του καζά δεν παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία. Εκτός από το νότιο και νοτιοδυτικό τμήμα, που καταλαμβάνουν η πεδιάδα της Άρτας και η κοιλάδα του Λούρου, από τις πιο γόνιμες περιοχές της Ηπείρου, το υπόλοιπο είναι ορεινό ή ημιορεινό<sup>98</sup>.

Ανεξάρτητα όμως από τη φύση του εδάφους, η παραγωγή στα τέλη του 18ου-αρχές του 19ου αιώνα κινούνταν σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα, γιατί μόνο το ένα τέταρτο των εκμεταλλεύσιμων εκτάσεων καλλιεργούνταν<sup>99</sup>. Ένα μεγάλο τμήμα της πεδινής ζώνης μετά τη Σαλαώρα

94. Βλ. επιστολή του H. Rouquerville προς τον Υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας Prince de Benevent με ημερ. 27-3-1815, AMAE-CCC, Arta 4(1814-1836), f. 11v.

95. Βλ. επιστολή του H. Rouquerville προς τον Υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας Duc de Richelieu με ημερ. 16-2-1816, AMAE, ό.π., f. 45v-46r.

96. Βλ. Σπ. Αραβαντινού, ό.π., σ. 348.

97. Leake, ό.π., τ. 1, σ. 180.

98. Holland, ό.π., σ. 72.-Vaudoncourt, ό.π., σ. 136. Πρβλ. Φιλιππίδης-Κωνσταντάς, ό.π., σ. 195.

99. Βλ. Rouquerville, ό.π., σ. 253-254.



σκεπαζόταν από έλη ή χρησιμοποιούνταν ως βοσκότοπος<sup>100</sup>, ενώ η ημιορεινή ζώνη του Ραδοβιζιού, από το Πέτα ως το Βουργαρέλι, υπέφερε από την καταστροφική δράση ληστρικών συμμοριών. Ειδικά τα μικρότερα χωριά και οι συνοικισμοί της έδιναν μία εικόνα ερήμωσης<sup>101</sup>.

Επιπλέον, και η απόδοση των καλλιεργειών, κυρίως στα ορεινά, όπου τα εδάφη τους ήταν πολύ φτωχά, υπήρξε εξαιρετικά χαμηλή. Εξάλλου, ο γεωργικός κλήρος των χριστιανών κατοίκων των περιοχών αυτών ήταν ασήμαντος, αφού αποτελούνταν μόνο από μερικούς κήπους και χωράφια<sup>102</sup>.

Ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας, στον οποίο οφείλεται η χαμηλή απόδοση της γεωργικής παραγωγής, ήταν η έλλειψη εργατικών χεριών. Ο Γάλλος πράκτορας Dupré αναφέρει χαρακτηριστικά ότι εξαιτίας της η απόδοση μόλις προσέγγιζε το ένα δεύτερο της αναμενόμενης<sup>103</sup>. Την έλλειψη αυτή έρχονταν να καλύψουν, έστω και μερικώς, εποχιακοί εργάτες από τα γειτονικά Επτάνησα. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του F. Rouqueville, που επιβεβαιώνεται και από τον Holland, στην περιοχή των Κωστακιών, της Ανέζας και της Ράχης απασχολούνταν περίπου τέσσερεις χιλιάδες εργάτες από τη Λευκάδα, την Ιθάκη και την Κεφαλλονιά, οι οποίοι αμείβονταν σε είδος. Συνήθως έρχονταν κατά ομάδες την άνοιξη και επέστρεφαν στα νησιά τους το φθινόπωρο μετά το πέρας της συγκομιδής<sup>104</sup>. Στη χαμηλή απόδοση της παραγωγής συνέ-

100. Leake, *ό.π.*, τ. 1, σ. 202.-Hobhouse, *ό.π.*, σ. 45-46.-Holland, *ό.π.*, σ. 72.

101. Βλ. Leake, *ό.π.*, τ. 4, σ. 235.-Rouqueville, *ό.π.*, σ. 271.

102. Βλ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 10.

103. Βλ. Γιαννακοπούλου, "Όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην Ήπειρο...", *ό.π.*, σ. 65.

104. Rouqueville, *ό.π.*, σ. 254. Βλ. και Holland, *ό.π.*, σ. 73. Και παραπάνω, σ. 194. Ο L. Mile, "Η επέκταση του συστήματος των τσιφλικιών στα αλβανικά εδάφη (τέλη του ΙΗ΄ - αρχές του ΙΘ΄ αιώνα)", *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. ιε΄ - ιθ΄ αι.*, Αθήνα 1979, σ. 188. αναφέρει ότι από μία συμφωνία που έγινε ανάμεσα στον Αλή πασά και την Επτάνησο Πολιτεία το Νοέμβριο του 1803, "συνάγεται ότι στην παραλιακή περιοχή της μεσημβρινής Αλβανίας γινόταν έκκληση για τις εποχικές εργασίες σε μισθωτούς εργάτες...". Ο Σπ. Ασδραχάς παρατηρεί ότι οι εποχιακοί εργάτες χρησιμοποιούνταν κυρίως στις καλλιέργειες των δημητριακών (Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 27).





βαλλε ακόμη η χρήση εργαλείων και υλικών χαμηλής τεχνολογίας. Το όργωμα γινόταν με πρωτόγονα μέσα και τα λιπάσματα ήταν παντελώς άγνωστα<sup>105</sup>.

Παρόλα αυτά, η ποιότητα του εδάφους και το εύκρατο κλίμα στο νότιο τμήμα ευνοούσαν μια μεγάλη ποικιλία καλλιεργειών. Ακριβή στοιχεία, ικανά να μας δώσουν μια έγκυρη εικόνα για τη σύνθεση των καλλιεργειών αυτών, δεν έχουμε, είμαστε όμως σε θέση να συμπεράνουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής, κυρίως στα πεδινά, αποτελούσαν τα δημητριακά, δηλαδή σιτάρι, καλαμπόκι, κριθάρι και βρώμη. Από αυτά τα κύρια σε όγκο ήταν το σιτάρι και το καλαμπόκι<sup>106</sup>. Την πρώτη όμως θέση διατηρούσε το καλαμπόκι, γιατί αποτελούσε τη βάση της διατροφής του μεγαλύτερου μέρους του ντόπιου πληθυσμού. Στο γεγονός αυτό οφείλεται και η μεγάλη εξαγωγή σιταριού. Μόνο οι “εύπορες” οικογένειες, οι οποίες ήταν ελάχιστες, τρέφονταν με σιτάρι, ενώ το παλάτι και ο στρατός κατανάλωναν και από τα δύο<sup>107</sup>.

Μετά τα δημητριακά ερχόταν το κρασί με μέση ετήσια παραγωγή 20.000 αλογοφορτώματα<sup>108</sup>. Η ποιότητα του κρασιού της Άρτας, αν και η ποικιλία των σταφυλιών θεωρούνταν πολύ καλή<sup>109</sup>, ήταν μέτρια, γεγονός που αποδίδεται στον τρόπο παρασκευής και συσκευασίας του<sup>110</sup>.

Άλλα σημαντικά γεωργικά προϊόντα ήταν ο καπνός, το λάδι, το λινάρι, το ρύζι, τα όσπρια και το βαμβάκι<sup>111</sup>.

Η καλλιέργεια του καπνού είχε σημειώσει μεγάλη ανάπτυξη γενικότερα στην περιοχή του γαλλικού προξενείου της Άρτας από τις αρχές του 18ου αιώνα<sup>112</sup>. Εκτός από την ποσότητα, και η ποιότητα του καπνού, ιδιαίτερα της περιοχής των Κουμζιάδων (Αμμότοπου), κυμαινόταν σε πολύ καλά επίπεδα. Η ποιοτική αυτή υπεροχή αντανακλάται

105. Π. Αραβαντινός, Περιγραφή της Ηπείρου, Μέρος Γ', ό.π., σ. 51-52.

106. Leake, ό.π., τ. 4, σ. 230.-Hobhouse, ό.π., σ. 48.-Ανωγιάτης-Pelé, Έξι γαλλικά υπομνήματα..., ό.π., σ. 243.

107. Leake, ό.π.

108. Ό.π.

109. Hobhouse, ό.π., σ. 48.

110. Γιαννακοπούλου, ό.π., σ. 65.

111. Holland, ό.π., σ. 72.-Ανωγιάτης-Pelé, ό.π., σ. 243.

112. Βλ. Ασδραχάς, ό.π., σ. 74-75.



στη μεγάλη ζήτηση και την εξαιρετική τιμή πώλησης, η οποία στα τέλη του 1813 ανερχόταν σε πέντε πιάστρα την οκά<sup>113</sup>.

Σημαντική θέση στην αγροτική παραγωγή της Άρτας είχε και το λάδι, γνωστό για την εξαιρετική του ποιότητα<sup>114</sup>. Η ελιά ευδοκίμωσε σε πολλά μέρη του καζά, κυρίως όμως στα χωριά Πέτα και Κομπότι και στους γειτονικούς τους λόφους<sup>115</sup>.

Απο τα υπόλοιπα οπωροφόρα δένδρα οι πορτοκαλιές και οι λεμονιές κάλυπταν μεγάλες εκτάσεις τόσο στην πεδινή ζώνη μεταξύ Σαλαώρας και Αράχθου όσο και στην ανατολική πλευρά του ποταμού. Στους κήπους των σπιτιών, κοντά σε αμπέλια και ελαιώνες, υπήρχαν ακόμη ροδιές, συκιές, φουντουκιές και ροδακινιές<sup>116</sup>.

Στο ναχιγιέ της Λάμαρης και συγκεκριμένα στην ελώδη περιοχή του Φαναρίου, που ο Αλή πασάς άρπαξε από το Μαργαρίτι, παράγονταν εκτός από καλαμπόκι μεγάλες ποσότητες ρυζιού. Η φύση του εδάφους της περιοχής αυτής ευνοούσε την αποδοτικότητα της ρυζοκαλλιέργειας, η οποία σύμφωνα με τον Leake ήταν της τάξης του 1:150, ενώ η αποδοτικότητα του καλαμποκιού ήταν της τάξης του 1:40. Στα πιο ξηρά εδάφη της πεδινής αυτής ζώνης καλλιεργούνταν σιτάρι και λινάρι<sup>117</sup>.

Στα ορεινά Τζουμέρκα τα κύρια προϊόντα ήταν κερί, μέλι, βούτυρο, τυρί, μαλλιά, δέρματα λαγών, αλεπούδων και ασβών, ενώ το Ραδοβίτσι με το πιο εύκρατο κλίμα έδινε βαμβάκι, μετάξι, κρόκο, καπνό και σιτηρά<sup>118</sup>. Στα δύο αυτά διαμερίσματα, και προπάντων στα Τζουμέρκα, ήταν εξαιρετικά αναπτυγμένη και η κτηνοτροφία. Οι κτηνοτρόφοι ήταν νομάδες βοσκοί, οι οποίοι είχαν ως αποκλειστική απασχόληση τη φροντίδα των κοπαδιών τους και τις δραστηριότητες που συνεπάγεται αυτή η απασχόληση. Τα καλοκαίρια έμεναν στα βουνά, ενώ το χειμώνα κατέβαιναν στα πεδινά της Άρτας και της Αμφιλοχίας, όπου νοίκιαζαν

113. Hughes, *ό.π.*, σ. 186.-Holland, *ό.π.*, σ. 82. Βλ. και Leake, *ό.π.*, τ. 1, σ. 219, όπου αναφέρεται ότι στο γειτονικό χωριό Στρεβίνα οι τριάντα με σαράντα οικογένειες, από τις οποίες αποτελούνταν, ασχολούνταν κυρίως με τον καπνό.

114. Holland, *ό.π.*, σ. 79. -Θεσπρωτού-Ψαλίδα, *ό.π.*, σ. 75.

115. Leake, *ό.π.*, τ. 4, σ. 235-236. Βλ. και Hobhouse, *ό.π.*, σ. 46.

116. Βλ. Hobhouse, *ό.π.*, σ. 46.-Σταυροπούλου, "Η περιήγηση του Άγγλου W. Turner στην Άρτα...", *ό.π.*, σ. 101.

117. Βλ. Leake, *ό.π.*, τ. 4, σ. 54.

118. Rouqueville, Ταξίδι στην Ελλάδα..., *ό.π.*, σ. 271.



βοσκοτόπια, ακολουθώντας τους κανόνες της νομαδικής ζωής<sup>119</sup>. Την εικόνα αυτού του χείμαρρου ανθρώπων και κοπαδιών περιγράφει με ιδιαίτερη έμφαση ο περιηγητής Holland<sup>120</sup>.

Στα τέλη του 18ου- αρχές του 19ου αιώνα, εκτός από τα ντόπια αιγοπρόβατα, σε ιδιόκτητους και ενοικιαζόμενους βοσκότοπους της Άρτας ξεχείμαζαν τα μεγάλα κοπάδια αιγοπροβάτων των Καπεσοβιτών Ιωαννούτσου Αλεξίου και του γιού του Αλέξη Νούτσου, οι οποίοι χρημάτισαν, για αρκετά χρόνια, γενικοί προεστοί του Ζαγορίου<sup>121</sup>. Ο Λαμπρίδης αναφέρει ακόμη ότι 260 οικογένειες από το Συρράκο, “πομενικαί λεγόμεναι”, ξεχείμαζαν στην περιφέρεια της Άρτας και της Πρέβεζας “ανέκαθεν”<sup>122</sup>.

Αιγοπρόβατα διατηρούσαν και στην περιοχή του Ραδοβιζιού. Ένα από τα μεγαλύτερα χωριά του, το Βουργαρέλι, χαρακτηρίζεται από τον F. Rouqueville ως “αποικία των Βλάχων ποιμένων...”<sup>123</sup>. Επιπλέον, κάθε αγροτική οικογένεια έτρεφε κατοικίδια ζώα, όπως βόδια, χοίρους, άλογα, μουλάρια και γαϊδούρια. Στους βοσκότοπους της κοιλάδας του Αράχθου συναντώνται ακόμη και βουβάλια<sup>124</sup>.

Εξίσου σημαντική με τα γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα ήταν και η ξυλεία. Η περιφέρεια της Άρτας, όπως εξάλλου συνέβαινε με ολόκληρη την Ήπειρο, διέθετε άφθονη οικοδομική και ναυπηγική ξυλεία, η οποία είχε προσελκύσει το ενδιαφέρον των Γάλλων από τις αρχές του 18ου αιώνα. Αξιόλογα δάση υπήρχαν στα Τζουμέρκα και το Ραδοβίζι, πλούσια σε οξιά, κέδρο, πεύκο, έλατο και γενικά ρητινώδη δένδρα που αντέχουν στις χαμηλές θερμοκρασίες και τον πάγο. Το δάσος της Άρτας, στα βορειοανατολικά της πόλης, καλυπτόταν κυρίως από βελανιδιές, το ξύλο των οποίων θεωρούνταν κατάλληλο για τη ναυπηγική. Επειδή, όμως, η μεταφορά από τις δασικές περιοχές της Άρτας παρούσαζε ανυπέρβλητες δυσκολίες, μόνο δύο-τρεις φορές αναφέρεται

119. Ό.π., σ. 266.

120. Holland, ό.π., σ. 82 και 87-89. Βλ. και Επιστολή του H. Rouqueville προς τον Υπουργό Εξωτερικών Duc de Richelieu με ημερ. 20-12-1817, AMAE, ό.π., f. 183v.

121. Βλ. Παπαγεωργίου, Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο..., ό.π., σ. 64.

122. Λαμπρίδης, Ηπειρωτικά Μελετήματα, ό.π., τχ. 5, σ. 16.

123. Rouqueville, ό.π., σ. 266.

124. Βλ. Hobhouse, ό.π., σ. 45-46.



ότι υλοτόμησαν εδώ οι Γάλλοι. Επίσης περιοδικά παρατηρείται υλοτομική δραστηριότητα και στο κοντινό δάσος της Κόπραινας. Το μόνο δάσος που εκμεταλλεύτηκαν οι Γάλλοι στην περιοχή του Αμβρακιικού, ήταν το βελανιδοδάσος του Λούρου, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου ανήκε στο βοεβόδα της Άρτας και από το 1789 στον Αλή πασά<sup>125</sup>. Στις αρχές του 19ου αιώνα η ξυλεία που υλοτομείται και εξάγεται από τον Αμβρακικό κόλπο, κυρίως στη Μάλτα για λογαριασμό των Άγγλων, δεν ξεπερνάει τα είκοσι με τριάντα φορτία. Πρόκειται μάλιστα για οικοδομική ξυλεία και καυσόξυλα<sup>126</sup>.

Ένας άλλος τομέας, ο τομέας της βιοτεχνίας, με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε, φαίνεται ότι δεν υπήρξε ιδιαίτερα αναπτυγμένος. Οι πληροφορίες μας αφορούν κυρίως τις δραστηριότητες γύρω από την κατασκευή ενός χοντροκομμένου μάλλινου υφάσματος στην ορεινή περιφέρεια της Άρτας. Το συγκεκριμένο υφάσμα, σύμφωνα με τον F. Rouquerville, είχε την ονομασία βλάχικο<sup>127</sup>. Παρόμοια υφάσματα, τα οποία χρησιμοποιούνταν για ποιμενικές και ναυτικές κάπες, κατασκευάζονταν στα χωριά του Ασπροποτάμου και τα εμπορεύονταν συνήθως οι Καλαρρυτινοί πραγματευτάδες<sup>128</sup>.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Leake, και οι κάτοικοι της Καστροσυκιάς, στο δυτικότερο άκρο του καζά, υφαιναν μάλλινα υφάσματα, κουβέρτες και χαλιά, ενώ σε όλα σχεδόν τα χωριά της Λάμαρης κατασκεύαζαν σακιά από κατσικίσιο μαλλί<sup>129</sup>.

Ακόμη, σύμφωνα με τον J. Bellaire, στις αρχές του 19ου αιώνα στα περίχωρα της Άρτας κατασκευάζονταν μεγάλες ποσότητες υφασμάτων από μαλλί, από μετάξι και βαμβάκι και από μαλλί και βαμβάκι<sup>130</sup>.

125. Βλ. Ελ. Γιαννακοπούλου, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στη Δυτική Ελλάδα*, Αθήνα 1987, σ. 10-14, 21 και 35, όπου η σχετική βιβλιογραφία, και παραπάνω, σ. 180, σημ. 17.

126. Holland, *ό.π.*, σ. 79. Βλ. και Ανωγιάτης-Pelé, *ό.π.*, σ. 165.

127. Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, "Μαρτυρίες για τις δραστηριότητες Καλαρρυτινών εμπόρων (τέλη 18ου αι.-1821) (Με βάση το αρχείο Γεωργίου Δουρούτη)", *Ηπειρωτικά Χρονικά* 30 (1992), σ. 174.

128. *Ό.π.*, σ. 173 και Γιαννακοπούλου, "Όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην Ήπειρο...", *ό.π.*, σ. 63.

129. Leake, *ό.π.*, τ. 4, σ. 48.

130. Βλ. J. Bellaire, *Précis des opérations générales de la division française du Levant*, Παρίσι 1805, σ. 142. Στην κατασκευή των υφασμάτων αυτών αναφέρεται και ο περιη-



#### 4. Το εμπόριο

Μετά την παρακμή του γαλλικού εμπορίου της Άρτας, η πτώση της Βενετικής Δημοκρατίας, το 1797, έπληξε ανεπανόρθωτα το βενετικό εμπόριο στο Ιόνιο και τον Αμβρακικό κόλπο. Η θάλασσα του Ιονίου δεν παρείχε πλέον καμία ασφάλεια, γιατί διασχίζονταν από τα πολεμικά πλοία των Γάλλων και των Άγγλων αντιπάλων τους, καθώς και από πειρατικά<sup>131</sup>.

Σύμφωνα με το Γάλλο υποπρόξενο της Άρτας Η. Rouqueville, στις αρχές του 19ου αιώνα ολόκληρο σχεδόν το εμπόριο της Ηπείρου είχε περάσει στα χέρια των Άγγλων, οι οποίοι την εποχή αυτή έπαιζαν τον κύριο ρόλο στο εμπόριο της ανατολικής Μεσογείου. Η εγκατάστασή τους αρχικά στη Μάλτα και αργότερα στα νησιά του Ιονίου τους επέτρεπε να κινούνται στο χώρο αυτό με μεγάλη ευκολία<sup>132</sup>.

Ο Hugues Rouqueville, αδελφός του François Rouqueville, γενικού προξένου των Ιωαννίνων από το 1805 μέχρι το 1815, διορίστηκε υποπρόξενος στην Άρτα μετά το κλείσιμο του γαλλικού προξενείου στα Γιάννενα. Μέχρι τότε είχε παραμείνει (από το 1807) κοντά στον αδελφό του ως γραμματέας του προξενείου και ήταν γνώστης των γεγονότων που διαδραματιζόνταν στην περιοχή<sup>133</sup>. Το ενδιαφέρον του, μετά την εγκατάστασή του στην Άρτα (το Φεβρουάριο του 1815), στράφηκε,

γητής Scrofani (1795) (βλ. Γ. Καρατσιώλη, “Ξένοι ταξιδιώτες στην Άρτα”, *Σκουφάς*, τ. Ι' (1996-1997), τχ. 86-87, σ. 201 και 208. Πρβλ. Γ. Κόλια, *Ιστορική Γεωγραφία του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1969 (β' έκδοση), σ. 329: “Υφαίνοντο (στην Άρτα) επίσης “αλατζάδες” εξαγόμενοι εις πολλά μέρη της Ελλάδος, καθώς και μεταξωτά υφάσματα”).

131. Βλ. A. Borpe, *L'Albanie et Napoléon (1797-1814)*, Παρίσι 1914, σ. 38.-Vaudoncourt, *ό.π.*, σ. 102.-Γ. Σιορόκα, “Ο Αλή πασάς και οι αυτοκρατορικοί Γάλλοι της Επτανήσου (Νέα στοιχεία από το ανέκδοτο αρχείο του C. Berthier)”, *Δωδώνη*, τ. Γ' (1974), σ. 281-282.

132. Βλ. επιστολή του Η. Rouqueville προς τον Υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας Duc de Richelieu με ημερ. 8-4-1816, AMAE, *ό.π.*, f. 54r και 55r. Στις αρχές του 19ου αιώνα η Μάλτα και το Λιβόρνο ήταν οι σημαντικότεροι διαμετακομιστικοί σταθμοί του αγγλικού εμπορίου στη Μεσόγειο (Ν. Σβορώνος, “Η ελληνική οικονομία και κοινωνία το 1820. Ένα γαλλικό υπόμνημα”, *Ερασιστής* (1974-80), σ. 401 και 403. Ειδικά για τη Μάλτα βλ. και Ν. Βλασσόπουλος, “Η Μάλτα ως εμπορικό-ναυτικό κέντρο και ο ρόλος της στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης”, *Δωδώνη*, τ. 25 (1996), σ. 147).

133. Βλ. Ν. Αλίβερτη, “Επιστολαί του Η. Rouqueville υποπροξένου της Γαλλίας εν Άρτη (1815-1817)”, *Σκουφάς*, τ. Α' (1956), τχ. 4, σ. 188.





όπως ήταν επόμενο, στον τομέα του εμπορίου. Όμως οι προσπάθειες για αναβίωση του γαλλικού εμπορίου δεν υπήρξαν επιτυχείς, όπως ο ίδιος αφήνει να εννοηθεί. Για λόγους ασφάλειας οι Γάλλοι έμποροι δεν ήταν ακόμη πρόθυμοι να εγκατασταθούν στην περιοχή. Στην απροθυμία τους συνέβαλε και το έντονο κλίμα δυσπιστίας που είχε δημιουργηθεί σε βάρος του Αλή πασά<sup>134</sup> εξαιτίας της αμφισβητούμενης πολιτικής του απέναντι στη Γαλλία και της φιλικής του στάσης προς την Αγγλία την προηγούμενη περίοδο<sup>135</sup>.

Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Αλή πασάς μετά τη διείσδυσή του στον Αμβρακικό ακολούθησε πολιτική προσέγγισης προς τη Γαλλία με στόχο την πραγματοποίηση των σχεδίων του, δηλαδή την εδραίωσή του στο χώρο αυτό και την επέκτασή του στις πρώην βενετικές κτήσεις της Ηπειρωτικής ακτής και τα Επτάνησα<sup>136</sup>. Η φιλία του ισχυρού πασά των Ιωαννίνων θεωρήθηκε ιδιαίτερα χρήσιμη και μάλλον επιβεβλημένη τόσο από τους δημοκρατικούς (1797-1799) όσο και από τους αυτοκρατορικούς Γάλλους (1807-1814) της Επτανήσου λόγω της γειννιάσής του με τα Ιόνια νησιά, η σημασία των οποίων ήταν εξαιρετικά μεγάλη για την άσκηση της ανατολικής πολιτικής της Γαλλίας. Ο ίδιος ο Ναπολέων έκρινε ότι ο Αλή πασάς θα μπορούσε να εμποδίσει τους Ρώσους να στραφούν κατά του γαλλικού στρατού της Δαλματίας και να προστατεύσει την Κέρκυρα<sup>137</sup>. Εξάλλου, η φιλία με τον πασά των Ιωαννίνων θεωρήθηκε απαραίτητη για την προμήθεια τροφίμων για την πολυάριθμη γαλλική φρουρά των νησιών<sup>138</sup>.

Οι σχέσεις Αλή πασά-Γάλλων, περνώντας από διάφορες φάσεις, έφθασαν σε κρίσιμο σημείο τον Ιούλιο του 1807 μετά τη συνθήκη του Τιλσίτ, η οποία επέβαλε για δεύτερη φορά τη γαλλική κατοχή στα Επτάνησα. Διαπιστώνοντας ότι οι Γάλλοι τον εγκατέλειψαν, ο Αλή

134. Βλ. επιστολή του H. Rouquerville, *ό.π.*, f. 55r.

135. Βλ. Σπ. Αραβαντινού, *ό.π.*, σ. 203.-Andréades, *ό.π.*, σ. 431.-Ουΐλ. Πλόμαρ, *Το διαμάντι των Ιωαννίνων Αλή πασάς 1741-1822*, μετάφρ. Μ. Παπαϊωάννου, Αθήνα 1987, σ. 58.

136. Σπ. Αραβαντινού, *ό.π.*, σ. 91-95.-Ανωγιάτης-Pelé, *Έξι γαλλικά υπομνήματα...*, *ό.π.*, σ. 67.

137. Βλ. Γ. Μαυρογιάννη, *Ιστορία των Ιονίων Νήσων αρχομένη τω 1797 και λήγουσα τω 1815*, εν Αθήναις 1889, τ. 1, σ. 64 και 68.-Σπ. Αραβαντινού, *ό.π.*, σ. 202.-Σιορόκα, "Ο Αλή πασάς και οι αυτοκρατορικοί Γάλλοι της Επτανήσου...", *ό.π.*, σ. 276-279.

138. Βλ. Μαυρογιάννη, *ό.π.*, τ. 2, σ. 187.



πασάς έκανε ό,τι μπορούσε για να εμποδίσει ή να καθυστερήσει τις εξαγωγές, κυρίως σιτηρών και βοειδών, προς την Κέρκυρα, ενώ ο γιος του Βελής, μετά από προτροπή του έκλεισε τα λιμάνια του νότου στα πλοία που έφεραν τη γαλλική σημαία. Ταυτόχρονα άνοιξε τα λιμάνια του στο αγγλικό εμπόριο και τα αγγλικά καταδρομικά, ενώ χορηγούσε με ευνοϊκότετους όρους παντός είδους τρόφιμα και εφόδια στον αγγλικό στόλο. Οι εντολές του προς τις φρουρές της ακτής ήταν να απέχουν από εχθροπραξίες κατά των Άγγλων και να παρέχουν σ' αυτούς κάθε δυνατή διευκόλυνση<sup>139</sup>. Την κατάσταση επιδείνωσε ο αποκλεισμός των γαλλικών παραλίων από τους Άγγλους, που επεκτάθηκε και στα Ιόνια νησιά μόλις καταλήφθηκαν από τους Γάλλους, με σοβαρές επιπτώσεις για τον ανεφοδιασμό τους σε είδη πρώτης ανάγκης<sup>140</sup>.

Την κρίσιμη περίοδο της όξυνσης των σχέσεων του Αλή πασά με τους Γάλλους η εμπορική επικοινωνία της Άρτας με τα νησιά του Ιονίου, εδραιωμένη από την εποχή της Βενετοκρατίας, κινδύνευσε να διακοπεί<sup>141</sup>. Συγκεκριμένα, τον Ιανουάριο του 1808 ο πασάς των Ιωαννίνων έστειλε προς τις αρχές του βοεβοδαλικού της Άρτας το παρακάτω μπουγιουρντί, απαιτώντας να εφαρμοστεί γενικό εμπάργκο κατά των Επτανήσων: “Moi Ali Pacha, aux chefs des villages de Louroux, Rogous

139. Βλ. Ανωγιάτης-Pelé, *ό.π.*, σ. 105, 154, 164 και 177. Ακόμη, Σπ. Αραβαντινού, *ό.π.*, σ. 211. Με τις ενέργειές του ο Αλή πασάς εξυτηρητούσε την Αγγλία, καθώς της έδινε τη δυνατότητα να αποκτήσει πολιτική επιρροή στο χώρο της Αλβανίας και της Ελλάδας και να εξασφαλίσει ισχυρά ερείσματα στην Οθωμανική αυτοκρατορία (Αρς, *ό.π.*, σ. 220). Επιπλέον της επέτρεπε να χρησιμοποιήσει τα εδάφη του πασαλικιού του ως αμυντική βάση κατά της ρωσικής εξάπλωσης στο δυτικό τμήμα των Βαλκανίων. Από την πλευρά του, ο ίδιος απέβλεπε σε υποστήριξη των Άγγλων στην Κωνσταντινούπολη και στην προμήθεια από την Αγγλία πολεμικού εξοπλισμού για τις επιχειρήσεις του στη Ν. Αλβανία (Αρς, σ. 243). Ωστόσο, ο Αλή πασάς τάχθηκε ανοικτά υπέρ της αγγλικής πολιτικής μετά το 1810, όταν, λόγω της γενικότερης κατάστασης στην Ευρώπη, έκρινε ότι δεν είχε πλέον κανένα συμφέρον από τους Γάλλους (Borpe, *ό.π.*, σ. 177. Για τις σχέσεις Αλή πασά-Άγγλων βλ. σ. 145-149. Ακόμη [Bessier], *ό.π.*, σ. 28-31).

140. Βλ. Σιορόκας, “Ο Αλή πασάς και οι αυτοκρατορικοί Γάλλοι της Επτανήσου...”, *ό.π.*, σ. 282, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

141. Vaudoisouit, *ό.π.*, σ. 100. Για τις εμπορικές σχέσεις των νησιών με τη γειτονική Ηπειρωτική στεριά στη διάρκεια της κατοχής τους από τους Βενετούς βλ. σ. 73 και Γιαννακοπούλου, “Όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην Ήπειρο...”, *ό.π.*, σ. 64-65.



et Arta, défends de rien vendre aux insulaires et de faire commerce avec eux, que cela soit ainsi et non autrement”. Από τα γεγονότα που ακολούθησαν διαπιστώνεται ότι οι αρχές του βοεβοδαλικού δεν συμμορφώθηκαν προς τις εντολές του Αλή πασά ή ότι μετά από ένα σύντομο διάστημα αγνοήθηκαν από τους εμπόρους. Έτσι, σύμφωνα με το γενικό πρόξενο των Ιωαννίνων F. Rouqueville, από τις 20 Ιουνίου μέχρι τις 6 Ιουλίου της ίδιας χρονιάς 427 βοειδή που προορίζονταν για την Κέρκυρα, κατασχέθηκαν από τους πράκτορες του<sup>142</sup>.

Ωστόσο, κατά τον ίδιο, ο Αλή πασάς ουδέποτε είχε κοινοποιήσει δημόσια την απαγόρευση του εμπορίου με τα νησιά του Ιονίου. Τα λιμάνια του πασαλικιού του παρέμειναν σχεδόν πάντοτε κλειστά για τα Επτάνησα με ειδικές μυστικές απαγορεύσεις· οι απαγορεύσεις αυτές ανανεώνονταν σε κάθε εμπορική δραστηριότητα και συνήθως αίρονταν μετά από έντονα διαβήματα του γενικού προξένου των Ιωαννίνων και τις διαμαρτυρίες των γαλλικών αρχών, οι οποίες είχαν αναλάβει ολόκληρο το βάρος και την ευθύνη του επισιτισμού των νησιών<sup>143</sup>. Τα εμπόδια που πρόβαλλε ο Αλή πασάς ήταν κυρίως ένα μέσο πίεσης προς τους Γάλλους, προκειμένου να ανανεώσει τις απαιτήσεις του για παραχώρηση της Λευκάδας και της Πάργας<sup>144</sup> και να εξασφαλίσει όσο το δυνατόν καλύτερες τιμές για τα προϊόντα του<sup>145</sup>.

Η επικράτηση των Άγγλων στο εμπόριο της Ανατολής και η διευκόλυνσή τους από τον Αλή πασά τους επέτρεπε να διοχετεύουν στην Ήπειρο, “χωρίς συναγωνισμό”, ζάχαρη, καφέ, κάθε είδους μπαχαρικά και βαμβακερά υφάσματα, ινδικά, μουσελίνες και γυαλικά χαμηλής ποιότητας. Από το βασίλειο της Νάπολης εισάγονταν σειρήτια και νήμα από χρυσό, τα οποία το 18ο αιώνα έρχονταν από τη Γαλλία. Παράλληλα, οι αγορές της Ηπείρου και της Αλβανίας κατακλύζονταν από αυστριακά υφάσματα κακής ποιότητας και ινδικά πολύ καλύτερα από τα αγγλικά<sup>146</sup>. Ο Holland αναφέρει ακόμη ότι στην Άρτα εισάγονταν από τη Μάλτα κοινά υφάσματα, λινά, βελούδα, πυρίτιδα, πυροβόλα

142. Ανωγιάτης-Pelé, Έξι γαλλικά υπομνήματα..., ό.π., σ. 177 και 220.

143. Ό.π., σ. 120. Βλ. και Borpe, ό.π., σ. 175.

144. Βλ. Σπ. Αραβαντινού, ό.π., σ. 112, 188 και 202-209.

145. Βλ. Σιορόκας, “Ο Αλή πασάς και οι αυτοκρατορικοί Γάλλοι της Επτανήσου...”, ό.π., σ. 300.

146. Βλ. επιστολή του H. Rouqueville, ό.π., f. 54r-v.



όπλα, σιδηρικά και διάφορα άλλα είδη πρώτης ανάγκης με προορισμό την εσωτερική αγορά της Ηπείρου<sup>147</sup>.

Γύρω στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 19ου αιώνα το εμπόριο μεταξύ Μάλτας και Ηπείρου, παρά τον ηπειρωτικό αποκλεισμό, ήταν εξαιρετικά δραστήριο. Ο γενικός πρόξενος των Ιωαννίνων, σε αναφορά του προς το γαλλικό υπουργείο Εξωτερικών το Νοέμβριο του 1808, τονίζει ότι τα τελωνεία του Αλή πασά και το κτήριο του γαλλικού προξενείου της Άρτας ήταν γεμάτα από αγγλικά εμπορεύματα, τα οποία μεταφέρονταν από τη Μάλτα στο λιμάνι της Σαλαώρας ή της Πρέβεζας - κυρίως με πλοία Σκλαβούνων που έφεραν την οθωμανική σημαία<sup>148</sup>. από εκεί τα εμπορεύματα αυτά προωθούνταν στην Άρτα, το Μεσολόγγι, την Πάτρα και το Γαλαξείδι<sup>149</sup>.

Για λόγους ασφάλειας πραγματοποιούσαν ναύλους με την οθωμανική σημαία, μετά από άδεια του υποπροξένου, και μεμονωμένοι Γάλλοι έμποροι<sup>150</sup>. Σύμφωνα με τον Η. Rouqueville, νέες προοπτικές για το γαλλικό εμπόριο στην Ήπειρο αρχίζουν να διαφαίνονται από τις αρχές του 1816. Την εποχή αυτή ο Αλή πασάς έστειλε στη Γένοβα τρία μεγάλα πλοία φορτωμένα με σιτάρι, τα οποία κατά την επιστροφή τους μετέφεραν υφάσματα των εργοστασίων της Λυών<sup>151</sup>. Λίγο αργότερα, τον Απρίλιο της ίδιας χρονιάς, ένα ιστιοφόρο με γαλλική σημαία, φορτωμένο με οικοδομική ξυλεία, θα αποπλεύσει από την Πρέβεζα με προορισμό τη Μασσαλία, από την οποία θα επιστρέψει με εμπορεύματα των γαλλικών εργοστασίων<sup>152</sup>.

Οι εξαγωγές της Άρτας αποτελούνταν κυρίως από αγροτικά προϊόντα, τα οποία προέρχονταν από την περιφέρειά της, την υπόλοιπη Ήπειρο, τη Θεσσαλία και σε μικρότερο βαθμό από άλλες βαλκανικές περιοχές. Αν και δεν είμαστε σε θέση να ελέγξουμε την αξιοπιστία των πηγών, θα παρουσιάσουμε τα λιγοστά στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας, γιατί μας δίνουν τη δυνατότητα για χρήσιμες διαπιστώσεις.

147. Holland, *ό.π.*, σ. 79-80.

148. Hobhouse, *ό.π.*, σ. 72.

149. Βλ. Ανωγιάτης-Pelé, *ό.π.*, σ. 164-165 και 170-171 - Borpe, *ό.π.*, σ. 155.

150. Βλ. επιστολή του Η. Rouqueville προς τον Υπουργό Εξωτερικών Duc de Richelieu με ημερ. 16-10-1815, AMAE, *ό.π.*, f. 25r.

151. Βλ. επιστολή με ημερ. 1-1-1816, *ό.π.*, f. 33v-34r.

152. Βλ. επιστολή με ημερ. 17-4-1816, *ό.π.*, f. 60r-v.



Το μεγαλύτερο όγκο των εξαγωγών παρουσίαζαν τα δημητριακά, κυρίως σιτάρι και καλαμπόκι<sup>153</sup>. Είναι αυτονόητο ότι η παραγωγή που εμπορευματοποιούνταν προερχόταν από τα τσιφλίκια των πεδιάδων. Στις ορεινές περιοχές με τη μικρή έγγεια ιδιοκτησία τα περιθώρια για εμπορευματοποίηση του περισσεύματος της παραγωγής υπήρξαν περιορισμένα. Η κοινωνία εδώ ήταν αυτοκαταναλωτική. Η οικογένεια πολυάριθμη, καθώς ήταν διευρυμένη, κατανάλωνε ό,τι παρήγε η ίδια. Εξάλλου την εποχή αυτή η αυτοκατανάλωση αποτελούσε τον κανόνα για τη συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού του ελληνικού χώρου<sup>154</sup>.

Στη δεκαετία του 1810 πάνω από πενήντα φορτία δημητριακών (κυρίως σιταριού και καλαμποκιού) το χρόνο εξάγονταν στα Επτάνησα, σε διάφορα μέρη της Ιταλίας, στη Μάλτα, την Ισπανία (όπου διοχετεύονταν από Άγγλους εμπόρους), κ.α.<sup>155</sup>.

Εκτός από την ντόπια παραγωγή, μεταφέρονταν στη Σαλαώρα μέσω Βόλου σιτηρά από τις κτήσεις του Αλή πασά στη Θεσσαλία<sup>156</sup>, ενώ μέσω Ξηράς, από την οδική αρτηρία Ιωαννίνων-Σαλαώρας, το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής των Ιωαννίνων<sup>157</sup>. Μεγάλη εξαγωγή δημητριακών έγινε στη διάρκεια του 1814 και 1815 προς την Τεργέστη, το Λιβόρνο και την Ισπανία λόγω της πλούσιας συγκομιδής των ετών αυτών. Την εποχή αυτή οι τιμές για το κοιλό των 22 οκάδων ήταν έντεκα πιάστρα. Σε αντίθεση με τις δύο προηγούμενες χρονιές, η συγκομιδή του 1816 κατά το μεγαλύτερο μέρος της χάθηκε εξαιτίας της πανώλης που ενέσκηψε στις αρχές Μαΐου. Η έλλειψη θεριστών, αφού οι περισσότεροι κάτοικοι εγκατέλειψαν τις εστίες τους, είχε ως αποτέλεσμα τα σιτηρά να παραμείνουν στα χωράφια και να καταστραφούν<sup>158</sup>. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι η μικρή συγκομιδή δεν εμπόδιζε την εξαγωγή, η οποία συνεχιζόταν ακόμη και σε περιόδους σιτοδείας. Έτσι το 1817 απέπλευσαν από τον Αμβρακικό κόλπο τριάντα δύο πλοία μεγάλης χωρητικότητας φορτωμένα με σιτάρι και καλαμπόκι, ενώ οι κάτοι-

153. Holland, *ό.π.*, σ. 78.

154. Βλ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 38 και παραπάνω, σ. 201.

155. Holland, *ό.π.*, σ. 78.-Ανωγιάτης-Pelé, *ό.π.*, σ. 165 και 177.

156. Βλ. επιστολή του Η. Rouqueville με ημερ. 28-10-1817, ΑΜΑΕ, *ό.π.*, f. 164r-v.

157. Holland, *ό.π.*, σ. 188.

158. Βλ. επιστολή του Η. Rouqueville, *ό.π.*, f. 71r-v.





κοι της Άρτας και των γειτονικών περιοχών υπέφεραν από έλλειψη ψωμιού<sup>159</sup>.

Στα υπόλοιπα εξαγωγικά προϊόντα περιλαμβάνονται λάδι, κρασί, βαμβάκι, νήματα, λινάρι, μαλλί, καπνός, δέρματα, όσπρια, ρύζι, κατοικίδια ζώα και ξυλεία, κυρίως οικοδομική<sup>160</sup>.

Λάδι και ελιές (το μεγαλύτερο μέρος της ντόπιας παραγωγής) εξάγονταν στα Επτάνησα και τη Μάλτα. Στα νησιά του Ιονίου μεταφέρονταν ακόμη κρασί, όσπρια, ρύζι και ψάρια κατά την περίοδο της Σαρακοστής<sup>161</sup>. Παράλληλα, οι Επτανήσιοι έμποροι προμηθεύονταν από την Άρτα βοειδή, πρόβατα και χοίρους<sup>162</sup>. Ζώα για το κρέας τους αγόραζαν, τόσο από την περιοχή της Άρτας όσο και από την υπόλοιπη Ήπειρο, και οι Άγγλοι, οι οποίοι τα μετέφεραν στη Μάλτα<sup>163</sup>.

Βαμβάκι και νήματα, κυρίως από τη Θεσσαλία, διακινούνταν μέσω της Άρτας προς τις αγορές της Γερμανίας και τα ιταλικά λιμάνια της Αδριατικής<sup>164</sup>. Παρόμοια, το κερί που μεταφερόταν στην Άρτα από τη Βοσνία και τη Μολδοβλαχία με τα καρβάνια, διοχετευόταν στις ιταλικές αγορές. Η ντόπια παραγωγή ήταν σχετικά μικρή και δεν περισσεύε για εξαγωγή<sup>165</sup>. Ακόμη, εκτός από το μαλλί, σημαντική θέση στις εξαγωγές της Άρτας προς τα λιμάνια της Μεσογείου είχαν οι μάλλινες κάπες<sup>166</sup>, στην προέλευση των οποίων αναφερθήκαμε παραπάνω<sup>167</sup>. Όπως επισημαίνει ο Hobhouse, στις αρχές Οκτωβρίου του 1809 οι αποθήκες του τελωνείου της Άρτας ήταν μισογεμάτες με μπάλες από

159. Βλ. επιστολή του H. Rouquerville με ημερ. 1-5-1817, *ό.π.*, f. 115v.

160. Hughes, *ό.π.*, σ. 186 και Holland, *ό.π.*, σ. 78.

161. Leake, *ό.π.*, τ. 1, σ. 182.-Γιαννακοπούλου, *ό.π.*, σ. 65.-Ανωγιάτης-Pelé, *ό.π.*, σ. 177.

162. Βλ. Hobhouse, *ό.π.*, σ. 48.

163. Βλ. Ανωγιάτης-Pelé, *ό.π.*, σ. 165 και 171.

164. Holland, *ό.π.*, σ. 79. Βλ. και Ό. Κατσιαρδή-Hering, *Λησμονημένοι ορίζοντες Ελλήνων εμπόρων: Το πανηγύρι στη Senigalia (18ος-αρχές 19ου αι.)*, Αθήνα 1989, σ. 108 και στην ίδια, *Η ελληνική παροιμία της Τεργέστης (1751-1830)*, Αθήνα 1986, τ. II, σ. 521-522 και 526, όπου αναφέρεται ότι στα τέλη του 18ου αιώνα μερικές φορές μεταφέρονταν στην Τεργέστη δια μέσου της Άρτας βαμβάκι και νήματα της Θεσσαλίας.

165. Κατσιαρδή-Hering, *Λησμονημένοι ορίζοντες...*, *ό.π.*, σ. 106-107.

166. Holland, *ό.π.*, σ. 79. Βλ. ακόμη Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροιμία...*, *ό.π.*, τ. II, σ. 529 και Γιαννακοπούλου, *ό.π.*, σ. 63.

167. Βλ. παραπάνω, σ. 204.



χοντρά μάλλινα υφάσματα και δέρματα, ενώ στις αποθήκες των Ελλήνων εμπόρων, εκτός από μάλλινα, υπήρχαν μεταξωτά και βαμβακερά υφάσματα και νήματα<sup>168</sup>.

Μέσω της Άρτας μεταφέρονταν στα λιμάνια της Μεσογείου και βιοτεχνικά προϊόντα της πόλης των Ιωαννίνων, αφού καλύπτονταν πρώτα οι ανάγκες της περιοχής τους<sup>169</sup>. Η ίδια τροφοδοτούσε τα Γιάννενα με βασικά είδη διατροφής, κυρίως με μεγάλες ποσότητες λαχανικών και φρούτων, προπάντων πορτοκαλιών<sup>170</sup>. Ο F. Rouqueville, περιγράφοντας το ταξίδι του από τα Γιάννενα στην Άρτα, αναφέρει ότι στο δρόμο συνάντησε καραβάνια φορτωμένα με φρούτα και λαχανικά που προέρχονταν από τον Κάμπο της Άρτας. Από τη μεταφορά αυτών των προϊόντων υπολογίζει ότι μόνο στα διόδια των Πέντε Πηγαδιών εισπράττονταν τριάντα βαλάντια το χρόνο. Σύμφωνα με τον ίδιο, από το σημείο αυτό περνούσαν 300.000 φορτώματα πήγαινε-έλα το χρόνο με προορισμό τα Γιάννενα και την Άρτα. Ας σημειωθεί ότι το κατώτερο δικαίωμα διοδίων ήταν δύο παράδες το φόρτωμα<sup>171</sup>.

Τόσο το εισαγωγικό όσο και το εξαγωγικό εμπόριο της Άρτας, την εποχή στην οποία αναφερόμαστε, ήταν στα χέρια ντόπιων Ελλήνων εμπόρων και ορισμένων Άγγλων, οι οποίοι ενεργούσαν κυρίως για λογαριασμό εμπορικών οίκων των Ιωαννίνων<sup>172</sup>. Παράλληλα, στο εσωτερικό εμπόριο μεγάλη ήταν η συμμετοχή και των Εβραίων εμπόρων που ήταν εγκατεστημένοι στην πόλη. Καθοριστικό όμως ρόλο, κυρίως στο εξαγωγικό εμπόριο, έπαιζε ο Αλή πασάς, αφού ήταν ο κύριος παραγωγός αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων. Πρέπει να σημειώσουμε ότι διατηρούσε το μονοπώλιο στις εξαγωγές προϊόντων, όπως το σιτάρι, το μετάξι, η ξυλεία και τα κτηνοτροφικά είδη, και το μερικό μονοπώλιο του καλαμποκιού<sup>173</sup>. Από το εμπόριο αυτό αποκόμιζε σημαντικά κέρδη ακολουθώντας μια εξαιρετικά επιζήμια τακτική για τους ντόπιους εμπόρους, οι οποίοι υποχρεώνονταν να αγοράζουν τα προϊ-

168. Hobhouse, *ό.π.*, σ. 46 και 48.

169. Γιαννακοπούλου, *ό.π.*, σ. 62-63.

170. Leake, *ό.π.*, τ. 4, σ. 233. Βλ. ακόμη επιστολή του H. Rouqueville με ημερ. 5-2-1816, *ό.π.*, f. 42v.

171. Rouqueville, *Ταξίδι στην Ήπειρο...*, *ό.π.*, σ. 248 και 259.

172. Ανωγιάτης-Pelé, *ό.π.*, σ. 98.

173. Holland, *ό.π.*, σ. 78.



όντα του με τους όρους και τη χρονική στιγμή που εκείνος επέλεγε<sup>174</sup>. Οι τιμές των προϊόντων του, ειδικά στην περίοδο των Ναπολεόντειων πολέμων και του αποκλεισμού των λιμανιών του Ιονίου, ήταν εξαιρετικά υψηλές<sup>175</sup>.

Μία όψη της κατάστασης αυτής παρουσιάζεται μέσα από δύο μπουγιουρντί, τα οποία ο Αλή πασάς έστειλε στους εμπόρους της Άρτας το Φεβρουάριο του 1816. Το πρώτο έλεγε επιγραμματικά: “Παιδιά μου, έχω δύο χιλιάδες αλατισμένα δέρματα, τα οποία θα πάρετε... σας τα δίνω στα μισά από όσα μου κόστισαν, αλλά έχω ανάγκη από χρήματα αμέσως”. Τα δέρματα αυτά κοστολογήθηκαν με 55 πιάστρα, αν και δεν άξιζαν περισσότερο από 20-25 πιάστρα. Το δεύτερο μπουγιουρντί εξανάγκασε τους ίδιους εμπόρους να αγοράσουν μερικές εκατοντάδες οκάδες ακατέργαστο μετάξι προς 60 πιάστρα την οκά, ενώ στο παζάρι πουλιόταν μόνο 35 πιάστρα. Την ίδια εποχή ένα τρίτο μπουγιουρντί με παραλήπτη το βοεβόδα έγραφε: “Πολυαγαπημένε μου, ξέρω ότι οι καιροί είναι σκληροί και η φτώχεια μεγάλη. Έχω περίπου 2.000 φορτώματα δημητριακά στις αποθήκες του γαλλικού προξενείου. Θα τα μοιράσεις στα ελληνικά και εβραϊκά σπίτια της Άρτας. Θέλοντας να διευκολύνω τους Αρτινούς, τους οποίους αγαπώ, προς το παρόν δεν ζητάω χρήματα. Θα με πληρώσουν λίγο αργότερα στην τρέχουσα τιμή, καταβάλλοντας τους τόκους που θα ορίσω, όταν έρθω στην Άρτα”. Τα δημητριακά, τα οποία αναφέρονται εδώ, ήταν σιτάρι δύο ετών, κατεστραμμένο από σκουλήκια και ποντίκια και επομένως ακατάλληλο να χρησιμοποιηθεί<sup>176</sup>.

Στο εξωτερικό εμπόριο ο Αλή πασάς χρησιμοποιούσε Έλληνες εμπορικούς πράκτορες, τους οποίους είχε εγκαταστήσει σε μεγάλα κέντρα του εξωτερικού, όπως τη Βιέννη, το Βουκουρέστι, την Τεργέστη, τη Βενετία, τη Μεσσήνη, τη Μάλτα, το Λιβόρνο, καθώς και σε σκάλες της Ανατολής, όπως την Κέρκυρα<sup>177</sup>. Διέθετε μάλιστα δικά του εμπορικά πλοία, τα οποία μετά τη λήξη των Ναπολεόντειων πολέμων έπλεαν

174. Hughes, *ό.π.*, τ. 2, σ. 349-350.-Σπ. Αραβαντινού, *ό.π.*, σ. 365.

175. Σπ. Αραβαντινού, *ό.π.* Βλ. και παραπάνω, σ. 208.

176. Βλ. επιστολή του Η. Rouqueville με ημερ. 16-2-1816, *ό.π.*, f. 45v-46r. Προβλ. και Manzour Effendi, *ό.π.*, σ. 341.

177. Manzour Effendi, *ό.π.*, σ. 375.-Andréades, *ό.π.*, σ. 436.



από τα λιμάνια του πασαλικιού των Ιωαννίνων μέχρι την Ιταλία και την Τεργέστη<sup>178</sup>.

Αξιόλογη κίνηση δημιουργούσε στην περιοχή ένα ετήσιο εμπορικό πανηγύρι με το όνομα Κατσικοπάζαρο, στο οποίο συμμετείχαν και Γιαννιώτες έμποροι και βιοτέχνες. Ας σημειωθεί ότι η λειτουργία του υπήρξε αδιάλλειπτη από το 17ο αιώνα και μετά. Όπως δηλώνει η ονομασία του, το πανηγύρι ήταν εξειδικευμένο στο ζωεμπόριο και τα ζωοκομικά προϊόντα, αν και διέθετε και εμπορεύματα εισαγωγής. Ο Σ. Βυζάντιος χρησιμοποιεί την ονομασία “Μουχούστιον” από την ομώνυμη συνοικία της πόλης, όπου κατά την άποψή του τελούνταν. Κατά τον ίδιο η διάρκεια της εμποροπανήγυρης ήταν δέκα ημέρες, από τις 14 έως τις 24 Σεπτεμβρίου<sup>179</sup>. Εντελώς διαφορετική είναι η άποψη του F. Rouquerville, σύμφωνα με τον οποίο το Κατσικοπάζαρο άρχιζε τη Μεγάλη Πέμπτη και διεξαγόταν σε ένα πλάτωμα του δρόμου Άρτας-Ιωαννίνων, λίγα χιλιόμετρα έξω από την πόλη, όπου οι ταξιδιώτες σταματούσαν για να ξεκουραστούν<sup>180</sup>.

Για το χρονικό προσδιορισμό της εμποροπανήγυρης το πιο πιθανό είναι ότι γινόταν μέσα στο Σεπτέμβριο. Όσον αφορά όμως τον τόπο τέλεσής της, η πληροφορία του Rouquerville φαίνεται ότι είναι ακριβής. Ένα εμπορικό πανηγύρι συνήθως συγκροτούνταν έξω από την πόλη,

178. Βλ. Holland, *ό.π.*, σ. 146.-Ανωγιάτης-Pelé, *ό.π.*, σ. 98 και 170.-Αρς, *ό.π.*, σ. 293. Ο Βενετός πρόξενος της Άρτας, σε έκθεσή του τον Ιανουάριο του 1792, γράφει ότι ο Αλή πασάς θα πήγαινε στη Σαλαώρα, για να δει ένα εμπορικό πλοίο που είχε πρόσφατα αγοράσει (Μέρτζιου, “Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία περί Αλή πασά Τεπελενλή”, *ό.π.*, τχ. 23, σ. 265).

179. Ξενόπουλου, *ό.π.*, σ. 182-183. Πρβλ. Ζιάγκου, *ό.π.*, σ. 292. Ο Κ. Μέρτζιος αναφέρει και αυτός ως χρόνο τέλεσης του πανηγυριού το Σεπτέμβριο, δίνει όμως διαφορετικές ημερομηνίες (Κ. Μέρτζιος, “Χρονολογικοί πίνακες των πασάδων Ιωαννίνων, Διορθώσεις και προσθήκαι”, *Ηπειρωτική Εστία* 16(1967), τχ. 188, σ. 549: “Αμα περάσουν οι 15 ημέραι της εμποροπανηγύρεως εις τα Γιάννινα τότε οι έμποροι αναχωρούν δια την Άρταν όπου γίνεται άλλη εμποροπανήγυρις από τας 8 ββρίου έως τας 15 του αυτού μηνός”).

180. Rouquerville, *ό.π.*, σ. 238-239. Στην τοποθεσία αυτή, το 1818, ο Αλή πασάς έκτισε ένα καραβάν σεράι, με σκοπό να στεγάσει την εμποροπανήγυρη (βλ. Κ. Καρανάτσης, “Οι ετήσιες περιοδικές αγορές στην Ήπειρο (17ος-18ος αι.): συμβολή στη μελέτη της εμποροπανήγυρης”, *Τα Ιστορικά*, τχ. 21( Δεκ. 1994), σ. 331-332).



σε νευραλγικό σημείο του συστήματος επικοινωνίας της ή και μέσα στην ακτίνα της πόλης<sup>181</sup>.

Το μεγαλύτερο μέρος των εμπορευμάτων που εισάγονταν ή εξάγονταν από την Άρτα, διακινούνταν από το λιμάνι της Σαλαώρας, στο βορειοδυτικό μυχό του Αμβρακικού κόλπου<sup>182</sup>. Παράλληλα, στις αρχές του 19ου αιώνα ο καζάς της Άρτας τροφοδοτούσε με τα προϊόντα του το εμπόριο δύο ακόμη λιμανιών, δηλαδή της Πρέβεζας και της Βόνιτσας μέσω των οποίων τα προϊόντα αυτά διοχετεύονταν στην Κέρκυρα και τη Λευκάδα<sup>183</sup>.

Από ασήμαντο επίγειο, η Σαλαώρα έγινε σημαντικός εμπορικο-διαμετακομιστικός σταθμός στη διάρκεια του 18ου αιώνα, κυρίως όμως στην περίοδο του Αλή πασά<sup>184</sup>. Ο F. Rouqueville επισημαίνει ότι ήταν “η κύρια σκάλα της Ηπείρου στον Αμβρακικό κόλπο”<sup>185</sup>, ενώ ο Π. Αραβαντινός συμπληρώνει ότι στη Σαλαώρα “η Άρτα και η επαρχία αυτής επιβιβάζει τα δια την Ευρώπην προϊόντα της και δέχεται τα προς κατανάλωσιν αποβιβαζόμενα ευρωπαϊκά εμπορεύματα”<sup>186</sup>.

Την αξιολογη εμπορική κίνηση του λιμανιού της Σαλαώρας δηλώ-

181. Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1980, τ. ΙΑ', σ. 172-173.

182. Hobhouse, *ό.π.*, σ. 39.-Holland, *ό.π.*, σ. 69. Βλ. και Γ. Μακρής-Στ. Παπαγεωργίου, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή πασά Τεπελενλή. Ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και απόπειρα δημιουργίας ενιαίας αγοράς*, Αθήνα 1990, σ. 135.

183. Ανωγιάτης-Pelé, *Έξι γαλλικά υπομνήματα...*, *ό.π.*, σ. 189. Ειδικά για την Πρέβεζα ο Holland, *ό.π.*, σ. 61, παρατηρεί ότι “ Το εμπόριο της Πρέβεζας, περιμένοντας την παραγωγή λαδιού και καλαμποκιού στην περιοχή πίσω από την πόλη, εξαρτάται εξολοκλήρου από αυτήν της Άρτας και του εσωτερικού του κόλπου” .

184. Holland, *ό.π.*, σ. 136.-Γιαννακοπούλου, *ό.π.*, σ. 64.

185. Rouqueville, *ό.π.*, σ. 280. Σύμφωνα με μαρτυρία του ίδιου, το 1796, όταν ο Αλή πασάς εκμίσθωσε την επαρχία της Άρτας και κατέλαβε τη Σαλαώρα, η τελευταία ήταν ιδιοκτησία του Έλληνα Αρτινού Vlasontchi (Ανωγιάτης-Pelé, *ό.π.*, σ. 65). Για το λιμάνι της Σαλαώρας βλ. ακόμη Hobhouse, *ό.π.*, σ. 38 και 40 και Holland, *ό.π.*, σ. 69.

186. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία*, *ό.π.*, τ. Β', σ. 145-146. Εκτός από τη Σαλαώρα τα υπόλοιπα λιμάνια της Ηπείρου ήταν: το Βαθύ της Πρέβεζας, η Ρηνιάσα, η Σπλάντζα και το Αγιανάκι, μεταξύ Πάργας και Πρέβεζας, η Αρπίτζα και η Βόλια, κοντά στο Μαργαρίτι, η Πλαταριά, η Ηγουμενίτσα και η Σαγιάδα απέναντι από την Κέρκυρα (Θεσπρωτού και Ψαλίδα, *ό.π.*, σ. 70-71).





νει και η ύπαρξη τελωνείου<sup>187</sup>. Με την ίδρυσή του είναι φανερό ότι ο Αλή πασάς ήθελε να οργανώσει το εμπόριο της Άρτας, ώστε να επιτύχει τον έλεγχό του και να εξασφαλίσει έσοδα από τελωνειακούς δασμούς. Έτσι, παρά τη γειτονική παρουσία του λιμανιού της Πρέβεζας, η Σαλαώρα έγινε ένα από τα κύρια λιμάνια της Ηπείρου. Η ανάπτυξή της, ωστόσο, δεν εμπόδισε την εξέλιξη της σκάλας της Πρέβεζας που παρουσίαζε σημαντικά πλεονεκτήματα έναντι όλων των άλλων Ηπειρωτικών λιμανιών. Έτσι, την εποχή της πτώσης του Αλή πασά (1822), όταν άρχισε η παρακμή της Σαλαώρας, η Πρέβεζα ήταν το πιο σημαντικό λιμάνι της Ηπείρου<sup>188</sup>.

Η μεταφορά των εμπορευμάτων προς το λιμάνι και αντίστροφα γινόταν με καραβάνια από άλογα. “Στην πορεία μας, σημειώνει ο Holland, συναντήσαμε ή προσπεράσαμε πολυάριθμες έφιππες ομάδες Αλβανών χωρικών. Μερικές απ’ αυτές με 15 ή 20 φορτωμένα άλογα μετέφεραν είτε προς τη θάλασσα την παραγωγή της χώρας είτε προς τα Γιάννενα μαλτέζικα προϊόντα και άλλα είδη εισαγωγής. Τα άλογα σ’ αυτά τα καραβάνια είναι δεμένα μεταξύ τους με σχοινιά και τα οδηγεί συνήθως έφιππος άνδρας ανά τέσσερα ή πέντε τον αριθμό”<sup>189</sup>.

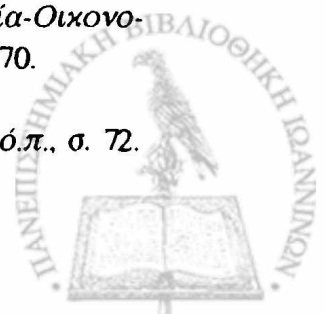
Τα πρώτα πέντε με έξι χιλιόμετρα της διαδρομής από τη Σαλαώρα προς την Άρτα γίνονταν επάνω στο φαρδύ πέτρινο ανάχωμα που διαπερνούσε τη βαλτώδη περιοχή των εκβολών του Λούρου. Στη συνέχεια ο δρόμος διέσχισε τα χωριά Ανέζα και Κωστακιούς, συναντούσε την αρτηρία της Πρέβεζας στη γέφυρα του Αράχθου και κατέληγε στην Άρτα<sup>190</sup>. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Holland, το 1813 ο δρόμος της

187. Βλ. Hughes, *ό.π.*, σ. 183.-Holland, *ό.π.*, σ. 69.-Rouqueville, *ό.π.*, σ. 280.-Vaudoncourt, *ό.π.*, σ. 99. Ο W. Turner (1813) αναφέρει ότι η Σαλαώρα είχε τρία κτίσματα: ένα μαγαζί, ένα τελωνείο και το παλάτι του Βεζίρη (Σταυρόπουλου, *ό.π.*, σ. 99). Το οίκημα του τελωνείου, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Leake, αποτελούνταν από ένα πρόχειρο κατάλυμα για τον εισπράκτορα των φόρων και από πέντε ή έξι αποθήκες για τα εμπορεύματα (Leake, *ό.π.*, τ. 1, σ. 200).

188. Μακρής-Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 138-139. Για τα πλεονεκτήματα του λιμανιού της Πρέβεζας, την κίνηση των πλοίων και το εμπόριό της στη διάρκεια του 19ου αιώνα βλ. Γ. Παπαγεωργίου, “Ηπειρωτικά λιμάνια στην ύστερη τουρκοκρατία: Η περίπτωση της Πρέβεζας”, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας. Ήπειρος: Κοινωνία-Οικονομία 15ος-20ος αι.*, (Γιάννινα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985), Γιάννινα 1987, σ. 139-170.

189. Holland, *ό.π.*, σ. 69 και 82. Βλ. και Hobhouse, *ό.π.*, σ. 72.

190. Βλ. Leake, *ό.π.*, τ. 1, σ. 201-202.-Hobhouse, *ό.π.*, σ. 45-46.-Holland, *ό.π.*, σ. 72.



Σαλαώρας βρισκόταν σε κακή κατάσταση. Ο ίδιος, όμως, συμπληρώνει ότι την εποχή αυτή κατασκευαζόταν, με εντολή του Αλή πασά, ένας καινούργιος δρόμος από την Άρτα προς τη Σαλαώρα<sup>191</sup>. Στην κατασκευή του αναφέρεται και ο Άγγλος περιηγητής W. Turner, ο οποίος επισκέφθηκε την Άρτα την ίδια χρονιά με τον Holland, δίνει όμως διαφορετικά στοιχεία για τις διαστάσεις του δρόμου<sup>192</sup>. Από τον Hughes, που ταξίδεψε επίσης από τη Σαλαώρα στην Άρτα το Δεκέμβριο του 1813, θεωρείται από τους καλύτερους δρόμους του ελληνικού χώρου<sup>193</sup>. Από τις πληροφορίες ενός άλλου Άγγλου περιηγητή, του David Urquhart, που ήρθε στην Άρτα πολύ αργότερα, το 1830, διαπιστώνεται ότι ο δρόμος αυτός εντάχθηκε τελικά στην αρτηρία Πρέβεζας-Άρτας-Ιωαννίνων και ουδέποτε έφθασε στον αρχικό του προορισμό, δηλαδή τη Σαλαώρα<sup>194</sup>.

Η οδική αρτηρία Σαλαώρας- Άρτας- Ιωαννίνων, έργο του Αλή πασά, ήταν μία από τις κυριότερες οδικές αρτηρίες του Ηπειρωτικού χώρου με αφετηρία και πέρας τα Γιάννενα, γιατί είχε εμπορική και ταυτόχρονα στρατηγική σημασία<sup>195</sup>. Οι κυριότεροι σταθμοί της ήταν: Σαλαώρα, Άρτα, Κουμζιάδες, Πέντε Πηγάδια, Χάνι Αγίου Δημητρίου, Γιάννενα<sup>196</sup>. Σε απόσταση δέκα περίπου χιλιομέτρων από το χωριό Κουμζιάδες υπήρχε το Χάνι του Καρβασαρά, εκεί όπου βρίσκεται το σημερινό χωριό Γοργόμυλος. Λίγο πιο πάνω τα Πέντε Πηγάδια, στο μέσο της διαδρομής Άρτας-Ιωαννίνων, αποτελούσαν το σημαντικότερο σταθμό αυτού του δρόμου. Εδώ υπήρχε και το ομώνυμο Χάνι, όπου

Πρβλ. και Σταυρόπουλου, *ό.π.*, σ. 100. Κατά τον Vaudoncourt, σ. 354, ο δρόμος της Σαλαώρας ήταν προσπελάσιμος και από άμαξες.

191. Holland, *ό.π.*, σ. 73

192. Σταυρόπουλου, *ό.π.*, σ. 100, σημ. 10.

193. Hughes, *ό.π.*, σ. 184-185.

194. Σταυρόπουλου, "Η περιήγηση του Άγγλου D. Urquhart στην Άρτα του 1830", *Σκουφάς*, τ. Ζ' (Ιαν.-Δεκ. 1982), τχ. 62-63, σ. 213. Βλ. και Μακρής-Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 140-144. Στο σημείο αυτό πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η βελτίωση των δρόμων που υπήρχαν, αλλά και η κατασκευή νέων ήταν από τις βασικές πρωτεριότητες του Αλή πασά. Για τη δημιουργία ενός ισχυρού διοικητικά, στρατιωτικά και οικονομικά κράτους, ο Αλή πασάς θεωρούσε απαραίτητη την ύπαρξη ικανού δικτύου, το οποίο θα επέτρεπε την κρατική παρουσία σε όλη την επικράτεια και θα διευκόλυνε τη διεξαγωγή του εμπορίου (Σπ. Αραβαντινού, *ό.π.*, σ. 341.-Μακρής-Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 128-129).

195. Holland, *ό.π.*, σ. 81.-Σπ. Αραβαντινού, *ό.π.*, σ. 345. Πρβλ. Μακρής-Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 131-132.

196. Leake, *ό.π.*, τ. 1, σ. 218-221. Πρβλ. Μακρής-Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 135.



συνήθως διανυκτέρευαν τα καραβάνια μετά από πορεία μιας ημέρας με αφετηρία την Άρτα ή τα Γιάννενα, καθώς και το φρούριο του Αλή πασά. Μία μικρή ομάδα στρατιωτών φρουρούσε το φυσικό πέρασμα των Πέντε Πηγαδιών και εισέπραττε το φόρο των διοδίων<sup>197</sup>.

Για να συντομεύσει την απόσταση της διαδρομής αυτής, ο Αλή πασάς κατασκεύασε στο χωριό Χανόπουλο, εννέα περίπου χιλιόμετρα από την Άρτα, πλωτό κανάλι, το οποίο κατέληγε στο ποτάμι του Λούρου και επέτρεπε τη διέλευση ελαφρών σκαφών προς τον Αμβρακικό<sup>198</sup>. Ωστόσο, το κανάλι αυτό δεν έπαιξε σημαντικό ρόλο για το εμπόριο, αφού ήταν αδύνατο να εξυπηρετήσει τη μαζική μεταφορά εμπορευμάτων<sup>199</sup>.

Από την άποψη της ασφάλειας, όπως συνέβαινε και με τις άλλες κεντρικές οδικές αρτηρίες που οδηγούσαν στα λιμάνια της δυτικής Ηπείρου, στο Τεπελένι και τη Λάρισα, όσοι κινούνταν στην αρτηρία Σαλαώρας-Άρτας-Ιωαννίνων δεν διέτρεχαν σοβαρούς κινδύνους. Επειδή όμως οι ληστείες, οι αναταραχές και η δράση των κλεφτών ήταν συνηθισμένα φαινόμενα στο πασαλίκι των Ιωαννίνων, τα εμπορικά καραβάνια και οι ξένοι ταξιδιώτες κατά τις μετακινήσεις τους συνοδεύονταν πάντοτε από πολυάνθρωπη φρουρά<sup>200</sup>.

Για το θέμα αυτό ο Holland υποστηρίζει ότι στα τέλη του 18ου αιώνα ήταν αδύνατο να διασχίσει κανείς την Ήπειρο χωρίς να διατρέξει

197. Rouqueville, *ό.π.*, σ. 235 και 238. Βλ. και Hughes, *ό.π.*, σ. 189-190.-Leake, *ό.π.*, τ. 1, σ. 219-220.-Holland, *ό.π.*, σ. 83-86.-Μακρής-Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 147-151. Τόσο το χάνι του Καρβασαρά, όσο και των Πέντε Πηγαδιών ήταν από τα μεγαλύτερα της Ηπείρου (σ. 114-115).

198. Hughes, *ό.π.*, σ. 188.-Rouqueville, *ό.π.*, σ. 241-242. Βλ. ακόμη Ι. Κοκκίδης, *Οδοιπορικά Ηπείρου- Θεσσαλίας*, Αθήνα 1880, σ. 21. Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι τόσο ο Λούρος όσο και ο Άραχθος ήταν ήδη πλωτοί από το 17ο αιώνα. Στα τέλη του αιώνα οι Τούρκοι της Άρτας κατέβαιναν με μικρά πλοία μέσα των ποταμών αυτών στον Αμβρακικό κόλπο και λεηλατούσαν τα ιχθυοτροφεία ή παρεμπόδιζαν την παράκτια ναυσιπλοΐα (βλ. Αστ. Αρχοντίδη, *Η Βενετοκρατία στη Δυτική Ελλάδα (1684-1699). Συμβολή στην ιστορία της περιοχής του Αμβρακικού κόλπου και της Αιτωλοακαρνανίας*, Διδ. Διατρ., Θεσσαλονίκη 1983, σ. 51).

199. Βλ. Μακρής-Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 146-147.

200. Κ. Σιμόπουλου, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, Αθήνα 1975, τ. Γ2, σ. 565. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Hobhouse, μόνο η περιοχή μεταξύ Σαλαώρας και Άρτας ήταν απόλυτα ασφαλής (Hobhouse, σ. 45).



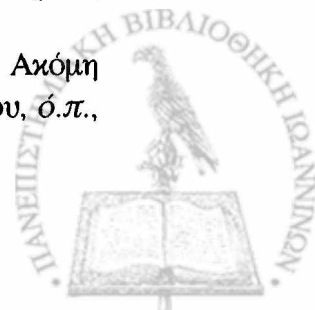
μεγάλο κίνδυνο από τους ληστές που λυμαίνονταν την περιοχή. Η εδραίωση όμως του Αλή πασά, η ισχυρή του παρουσία και η πάταξη της ληστείας απάλλαξαν τον ταξιδιώτη από τους κινδύνους και το έντονο αίσθημα ανασφάλειας, από το οποίο διακατεχόταν<sup>201</sup>.

Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, συμπεραίνεται ότι στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, περίοδο κατοχής της από τον Αλή πασά, η Άρτα, από οικονομική άποψη διατηρεί τα βασικά χαρακτηριστικά που εμφανίζει κατά την προηγούμενη περίοδο της Τουρκοκρατίας και γενικότερα της εμπορικής της παρουσίας<sup>202</sup>. Παραμένει δηλαδή το κέντρο του τοπικού εμπορίου και η σημαντικότερη, μετά τα Γιάννενα, αγορά της Ηπείρου για τα προϊόντα της περιοχής. Από την άποψη αυτή λειτουργεί ως κέντρο αποθήκευσης και διαμετακόμισης προϊόντων που προέρχονται από την περιφέρειά της, την υπόλοιπη Ήπειρο και τη Θεσσαλία και προορίζονται για την εσωτερική αγορά ή το εξωτερικό. Ταυτόχρονα είναι διαμετακομιστικός σταθμός ξένων εμπορευμάτων που προορίζονται κυρίως για την εσωτερική αγορά της Ηπείρου. Επιπλέον, είναι τόπος μικρής και εξατομικευμένης βιοτεχνικής παραγωγής αγαθών που κυρίως εξυπηρετούν ανάγκες της περιοχής της, καθώς και τόπος προμήθειας βασικών ειδών κατανάλωσης και βιοτεχνικών προϊόντων που δεν παράγει η οικιακή της οικονομία. Παρόλα αυτά, η εμπορική της παρουσία δεν υπήρξε τόσο σημαντική όσο ήταν στην περίοδο της ακμής του βενετικού και γαλλικού εμπορίου<sup>203</sup>.

201. Holland, *ό.π.*, σ. 81. Βλ. και Σπ. Αραβαντινού, *ό.π.*, σ. θ' και 341.

202. Βλ. Βέτσιου, *ό.π.*, σ. 153.-Δ. Καρατσιώλη, "Ξένοι ταξιδιώτες στην Άρτα", *Σκουφάς*, τ. Ι' (1996-1997), σ. 201.

203. Βλ. Ανωγιάτης-Pelé, *Έξι γαλλικά υπομνήματα...*, *ό.π.*, σ. 243. Ακόμη Hobhouse, σ. 47-48.-Holland, *ό.π.*, σ. 77.-Vaudoncourt, *ό.π.*, σ. 135 και Σιμόπουλου, *ό.π.*, σ. 531.



## SUMMARY

A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF ARTA  
(in the late 18th and the early 19th cent.)

by  
Constantina Panagou

Arta's region, which became voivodalik after the 17th century, was taken over at the end of the 18th by the power of Ali Pasha. During this period of time the geographical limits of the voivodalik extended throughout an area much bigger than the prefecture as it is today, since it also contained most of Preveza's area.

Concerning the administration, the kaza was divided in five *vaxiyiēdes* and as the centre of administration was the city of Arta. The city's picture during this period is described by travellers who visited Arta in the early years of the 19th century. From them we have little information about the population of the region.

The occupation of Arta's kaza from Ali Pasha had, as a result, important changes to the established landowning. A big number of villages, most of which were on the southern plains, became estates of his own and his children.

Equally important were the consequences to taxation. The taxes were increased and the extra burdoring diminished the already small income of the agricultural population and the city's inhabitants even more.

Arta's district was producing agricultural and cattle-raising products, and also plenty of timber. Handicraft wasn't properly developed. Its products were mainly serving the needs of the local population.

On the other hand, trade, which was in decline during the last years of the 18th century, started to show important improvement during the period of Ali Pasha's ruling. Importing trade especially, according to the sources, came under the control of England, which during this period played the most important part in the East Mediterranean trade.

At the beginning of the 19th century Arta remained, as it used to be in the past, a transportative station of foreign goods, which were addressed mostly to the internal market of Epirus. Concerning the exporting trade, Arta remained a centre of storing and transporting goods which came from its own district, the rest of Epirus and Thessaly, and were destined to the internal market or foreign countries.

The transport of goods was made through Salaora which, during the government of Ali Pasha, became one of the most important ports of Epirus.

